

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ
ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:

ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

ΤΗΣ ΜΑΡΙΑΣ ΣΚΙΑΔΑ

(ΑΜ: 1012201603021)

Θέμα: «Η γέννηση και η πορεία των εκδοτικών οίκων στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα»

Επιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου

Συνεπιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ευγενία Γιαννούλη

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2018

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	5
Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Η απαρχή του βιβλίου στο ελληνικό κράτος.....	7
1.1.Περίοδος 1830-1880.....	7
1.2.Η παραγωγή του βιβλίου.....	9
1.3. Λίγο πριν από τον 20 ^ο αιώνα.....	10
Β΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Η πορεία των εκδόσεων στον 20 ^ο αιώνα.....	12
1.1.Οι δεκαετίες 1900-1940.....	12
1.2.Επαγγελματικοί Εκδοτικοί οίκοι τη δεκαετία του 1920.....	14
1.3.Η Δεκαετία του 1930 και η Κρίση του Βιβλίου.....	16
Γ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Ιδεολογικά ρεύματα και εκδόσεις.....	19
1.1.Εισαγωγή Νέων Ιδεών.....	19
1.2.Περίοδος Μεγάλων Αλλαγών.....	21
1.3.Τρία Μεγάλα Εκδοτικά Τοιμήματα.....	25
Δ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Οι Συνθήκες που επικρατούσαν στο χώρο του βιβλίου στο διάστημα 1950-1967.....	32
1.1.Μανιφέστο για τη νέα εποχή, το Ελεύθερο πνεύμα του Γ.Θεοτοκά.....	37
1.2.Το Αντικοινοβουλευτικό Πραξικόπημα του 1967 και οι επιπτώσεις του στο χώρο του βιβλίου.....	42

Ε΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οι πρώτες εκδοτικές απόπειρες μετά το πραξικόπημα.....48

ΣΤ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οι εκδόσεις λίγο πριν από τη Μεταπολίτευση.....54

Ζ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Τα χρόνια μετά τη Μεταπολίτευση.....60

Η΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η εκδοτική δραστηριότητα μετά το 1978.....64

1.1.Το Μέλλον του βιβλίου στην Ελλάδα.....68

ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....69

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....70

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....72

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρουσίαση της ιστορίας των ελληνικών εκδοτικών οίκων και της πορείας τους μέσα στην ευρύτερη εξέλιξη του ελληνικού βιβλίου είναι ένα δύσκολο εγχείρημα, ωστόσο όχι ακατόρθωτο. Πριν όμως ξεκινήσουμε την προσπάθεια αυτή μέσω της εν λόγω εργασίας μας επιτραπεί να προτείνουμε ορισμένες έννοιες- κλειδιά που μπορούν να διευκολύνουν τον προσανατολισμό και την προοπτική της μελέτης, γεννώντας ταυτόχρονα και ορισμένους προβληματισμούς που τίθενται σήμερα. Ξεκινώντας λοιπόν από την ετυμολογία και τον ορισμό του βιβλίου, έχει γεννηθεί το ερώτημα «τι είναι το βιβλίο»; Ο όρος "βιβλίο" αναφέρεται σε ένα αντικείμενο που αποτελείται από μια συλλογή φύλλων που μπορεί να περιέχει ή όχι κείμενο και συγκρατούνται μεταξύ τους με δέσιμο ή χαρτοδεσία. Σύμφωνα με το λεξικό του Moreti «είναι μια στοίβα πολλών φύλλων ενωμένων επάνω στα οποία υπάρχει κάτι γραμμένο». Ο ορισμός αυτός δηλώνει αρχικά ένα υλικό αντικείμενο, όπως επιβεβαιώνει και η ετυμολογία: στις λατινογενείς γλώσσες, ο όρος προέρχεται από την ελληνική λέξη *liber* (*livre* στα γαλλικά, *libro* στα ιταλικά, *libro* στα ισπανικά, *lívro* στα πορτογαλικά), η οποία παραπέμπει στο στρώμα του δέντρου ανάμεσα στον εξωτερικό φλοιό του κορμού και το ξύλο, που λειτούργησε ως γραφική ύλη για τους ανθρώπους.

Το ίδιο ισχύει και για τις γλώσσες γερμανικής προέλευσης, όπου η λέξη προέρχεται από το παλαιό γερμανικό *bookis* (*book* στα αγγλικά, *buch* στα γερμανικά), όρο που σημαίνει το δέντρο οξιά.

Τέλος, στα ελληνικά η λέξη βιβλίο αντλείται από το «Βίβλος» ή «Βύβλος», το όνομα του αιγυπτιακού παπύρου: από εκεί προκύπτουν πολλές άλλες λέξεις όπως βιβλιοθήκη, βιβλιοπώλης κ.α. Αν προσπαθήσουμε να προσδιορίσουμε την έννοια, φαίνεται ότι δεν είναι εύκολο να δοθεί σαφής ορισμός του βιβλίου. Σύμφωνα με την κοινή σημασία, βιβλίο είναι το συνηθέστερο αντικείμενο, δηλαδή το τυπωμένο βιβλίο. Ωστόσο τα όρια παραμένουν συγκεχυμένα. Το βιβλίο διαχωρίζεται από το περιοδικό και την εφημερίδα όμως η διάκριση δεν είναι και τόσο σαφής γιατί συχνά μιλάμε για «βιβλία» εννοώντας πολλά τεύχη περιοδικών συγκεντρωμένα και δεμένα. Τα ετήσια περιοδικά πολλές φορές θεωρούνται βιβλία. Ο όρος δηλώνει τις περισσότερες φορές ένα αντικείμενο τυπωμένο. Υπάρχουν δηλαδή τα χειρόγραφα βιβλία (γραμμένα με το χέρι) καθώς και τα σημερινά «ηλεκτρονικά βιβλία», τα οποία γεννήθηκαν μέσα από την ανάπτυξη της επιστήμης της πληροφορικής.

Σήμερα, οι συλλογές των βιβλιοθηκών επεκτείνονται όλο και πιο πολύ και δε περιορίζονται στα βιβλία: περιλαμβάνουν δίσκους, βιντεοκασέτες, ενώ έχουν και υπολογιστές με τους οποίους μπορεί ο χρήστης να συνδεθεί στο διαδίκτυο. Αυτές οι νέες δυνατότητες έρευνας που ανοίγονται με τα μέσα της πληροφορικής μπορούν να ωφελήσουν την ιστορία του βιβλίου . Οι κατάλογοι μεγάλων βιβλιοθηκών σε ηλεκτρονική μορφή αποτελούν εξαιρετικά πλούσια πηγή τεκμηρίωσης που μέχρι στιγμής δεν την έχουμε εκμεταλλευτεί αρκετά. Για να γίνουμε όμως πιο συγκεκριμένοι, η εργασία αυτή σχετίζεται με τις εκδόσεις αρά θα πρέπει να δοθεί η σημασία του όρου έκδοση: είναι η επεξεργασία ενός κειμένου σε επιστημονικό επίπεδο (επιμέλεια), με την προοπτική της κυκλοφορίας του. Αυτός είναι και ο αρχικός ορισμός της έννοιας. Στη συνέχεια , ο όρος πήρε κατ'επέκταση την έννοια της αναπαραγωγής του κειμένου αυτού σε έντυπη μορφή και σε ορισμένο αριθμό αντιτύπων. Συνεπώς, ο όρος έκδοση δηλώνει όλα τα αντίτυπα ενός κειμένου που τυπώθηκαν άπαξ ως σύνολο, με την ίδια στοιχειοθεσία και πρόκειται να κυκλοφορήσουν ταυτόχρονα. Η έκδοση καθορίζεται από τη σύνδεση των εννοιών της στοιχειοθεσίας και της ταυτόχρονης κυκλοφορίας: από τη στιγμή που το κείμενο τροποποιείται, έχουμε να κάνουμε με εκδοτική παραλλαγή. Αν η στοιχειοθεσία έχει διατηρηθεί, για παράδειγμα με τη μορφή στερεοτυπικών θέσεων και τυπωθεί ένα δεύτερο σύνολο αντιτύπων, τότε μιλάμε για ανατύπωση. Κατ'επέκταση ως έκδοση χαρακτηρίζεται μια ανατύπωση που δε διαφέρει σε τίποτα από την αρχική έκδοση. Ενδέχεται ο εκδότης να δώσει στην ανατύπωση νέα εμφάνιση, με διαφορετική σελίδα τίτλου ή με νέο πρόλογο και εισαγωγή: μόνο με την προσεχτική εξέταση του κειμένου (κόψιμο των αράδων κ.τ.λ.), μπορεί να φανεί αν πρόκειται για απλή ανατύπωση ή όχι.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εκπόνηση της μεταπτυχιακής μου εργασίας ήταν κάτι που με απασχολούσε από την αρχή των σπουδών μου, τόσο γιατί ήθελα να ασχοληθώ με ένα θέμα που θα με ενδιέφερε περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο, όσο και γιατί ήθελα αυτό το συγκεκριμένο θέμα να προσφέρει στον εκάστοτε αναγνώστη το ίδιο ενδιαφέρον και την ίδια ικανοποίηση που θα έδινε και σε μένα ως εισηγήτρια της εργασίας αυτής. Η επιλογή ωστόσο δεν ήταν εύκολη αφού η ιστορία, παγκόσμια και ευρωπαϊκή κατακλύζεται από πολυάριθμα ιστορικά γεγονότα, πρόσωπα και καταστάσεις. Η αγάπη μου όμως για τα βιβλία και δε μιλώ μόνο για τα ιστορικά, αλλά για κάθε είδους, με οδήγησε στην επιλογή του θέματος αυτού και στην ανάγκη να ψάξω αρχικά και στη συνέχεια να καταγράψω από πού προήλθαν τα πρώτα βιβλία, και πως από το πρώιμο στάδιο εξελίχθηκαν και κατέληξαν στην ίδρυση μεγάλων εκδοτικών οίκων. Να σημειωθεί ότι η εργασία θα ασχοληθεί με τις απαρχές και την εξέλιξη των ελληνικών εκδόσεων και βιβλίων κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα και αυτό γιατί είναι ο κατεξοχήν αιώνας συγγραφικής παραγωγής και δημιουργίας. Οι εξελίξεις γύρω από τη συγγραφή βιβλίων είναι ραγδαίες σε συνδυασμό πάντα με την λογοτεχνική έξαρση που παρατηρείται στη διάρκεια αυτών των χρόνων. Η μεταπτυχιακή αυτή μελέτη πιο συγκεκριμένα, θα ξεκινήσει στο πρώτο κεφάλαιο με τις απαρχές της συγγραφικής παραγωγής στην Ελλάδα την περίοδο 1830-1880 και στη συνέχεια στο δεύτερο κεφάλαιο θα αναπτύξει με ποιο τρόπο οδηγήθηκε η παραγωγή αυτή στην εκδοτική δραστηριότητα και στην ύπαρξη ισχυρών εκδοτικών οίκων στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Στις δεκαετίες αυτές θα αναφερθούν όλοι οι επαγγελματικοί οίκοι της εποχής, ενώ θα γίνει λόγος και για τη μεγάλη κρίση του βιβλίου στα 1930. Στο τρίτο κεφάλαιο έχουμε την εισαγωγή νέων ιδεών και ρευμάτων που θα παίξουν καθοριστικό ρόλο στην παραγωγή του βιβλίου. Η κίνηση των ιδεών αυτών καθώς και τα λογοτεχνικά ρεύματα της εποχής θα αποτελέσουν ξεχωριστά κεφάλαια στην εργασία αυτή καθώς συμβάλλουν καθοριστικά στην ανάκαμψη του βιβλίου στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα. Στο τέταρτο κεφάλαιο θα μιλήσουμε για τις συνθήκες που επικρατούσαν στο χώρο του βιβλίου στο διάστημα 1950-1967 μέχρι δηλαδή και το αντικοινοβουλευτικό πραξικόπημα το οποίο θα αποτελέσει ξεχωριστό κεφάλαιο. Έπειτα ακολουθεί η κατάσταση μετά το πραξικόπημα και οι εκδόσεις πριν τη μεταπολίτευση. Ακολουθούν η κατάσταση στο χώρο των

εκδόσεων μετά τη μεταπολίτευση και οι εκδοτικές παραγωγές μετά το 1978, φτάνοντας έτσι στη σημερινή εποχή και στο μέλλον του βιβλίου αλλά και γενικότερα στο μέλλον των εκδοτικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα. Τέλος, έχουμε τον επίλογο όπου γίνεται προσπάθεια να καταλήξουμε σε κάποιες εκτιμήσεις και συμπεράσματα για την πορεία των ελληνικών εκδόσεων έτσι όπως παρουσιάστηκε στην παραπάνω εργασία.

Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η απαρχή του βιβλίου στο ελληνικό κράτος

1.1. Περίοδος 1830-1880

Η παραγωγή του βιβλίου στην Ελλάδα ξεκίνησε πραγματικά μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους. Μέχρι τότε τυπωνόταν σε τυπογραφεία της Δυτικής Ευρώπης. Στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην Ελλάδα και κατευθύνθηκε σε απλά μορφωμένους αναγνώστες. Ωστόσο, η ίδρυση ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους άλλαξε την κοινωνικοοικονομική κατάσταση του βιβλίου. Η επανάσταση στην ανάγνωση ήταν το θεμελιώδες στοιχείο στη μεταμόρφωση στο χώρο του βιβλίου. Αρχικά, οι εφημερίδες που μεταφέρουν ειδήσεις, διάφορα γεγονότα και συγκρούσεις δημοσιεύονται μαζικά και διαβάζονται μεμονωμένα ή δημόσια. Το μυθιστόρημα, το οποίο μεταφράστηκε κυρίως από τα γαλλικά και δημοσιεύτηκε σε περιοδικά και εφημερίδες, ήταν ένα δεύτερο συστατικό στην επανάσταση της ανάγνωσης. Μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα συντελείται αυτή η αλλαγή στην αναγνωστική συμπεριφορά που σηματοδοτεί και στην αλλαγή γενικότερα του βιβλίου. Το έργο είναι χτισμένο πάνω σε αυτά τα κριτήρια και, ενώ επηρεάζεται από την παράδοση του Διαφωτισμού, διακρίνεται από τη λογική του. Αυτό μπορεί να φανεί στις τεράστιες ιδιωτικές βιβλιοθήκες που ξεπήδησαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς και στη βιβλιοφιλία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι πλούχιοντες της Πελοποννήσου που έχουν αγκαλιάσει την κουλτούρα της εκπαίδευσης. Ο σχηματισμός ενός ανεξάρτητου κράτους επέκτεινε πολύ αυτόν τον τομέα. Η κοινωνική προτίμηση για την εκπαίδευση, η διαμόρφωση του σχολικού συστήματος και η ίδρυση του πανεπιστημίου παρέχουν ένα μόνιμο πλαίσιο και ένα υποψήφιο καταναλωτικό κοινό για την παραγωγή και τη διανομή βιβλίων¹.

Διαβάζουμε στο ΕΚΕΒΙ ότι: «Το εκπαιδευτικό σύστημα δημιούργησε την πρώτη συστηματική δομή διακίνησης του σχολικού βιβλίου. Οι 6 χιλιάδες μαθητές του 1830 έφτασαν τους 80 χιλιάδες το 1879, ενώ μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα είχαν ξεπεράσει τους 150.000². Το κράτος εγκατέλειψε σύντομα το μονοπώλιο, αφήνοντας

¹ .Π.Στάικος/ Τ.Ε.Σκλαβενίτης, Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999), Αθήνα 2000, σελ 70

² ΕΚΕΒΙ, Εκδοτικές δραστηριότητες, 1900-1940. Ιστορία των εκδοτικών οίκων στην Ελλάδα, Αθήνα 1998

το πεδίο στον ιδιωτικό τομέα, μια πρακτική που οδήγησε σε αδιέξοδο στο εκπαιδευτικό επίπεδο, αλλά διαμόρφωσε μια αγορά του βιβλίου. Πέρα από το σχολικό σύστημα δημιουργήθηκαν και άλλες θεσμικές υποδοχές για το βιβλίο. Το 1829 ιδρύθηκε από τον Κυβερνήτη Καποδίστρια στην Αίγινα η πρώτη Δημόσια Βιβλιοθήκη του κράτους, η μετέπειτα Εθνική Βιβλιοθήκη και μετά την Συνταγματική Επανάσταση του 1843 και τη λειτουργία Κοινοβουλίου δημιουργήθηκε η Βιβλιοθήκη της Βουλής³. Το βιβλίο όμως καθυπόκειτο στο στενό πεδίο του κόσμου της λογοσύνης. Αυτή η λειτουργία αποτυπώνεται τόσο στους τίτλους όσο και στις βιβλιοκριτικές διατριβές που δημοσιεύονται σε φιλολογικά περιοδικά όπως η Πανδώρα, η Ευτέρπη κλπ. Η λαϊκή αναγνωστική ανάγκη εξυπηρετήθηκε περισσότερο από χαμηλού κόστους εκδόσεις φυλλαδίων: η παραδοσιακή θρησκευτική αναγνωστική λειτουργία με ψαλτήρια, βίους αγίων, τα λαϊκά ενδιαφέροντα με καζαμίες, ημερολόγια, ιστορικά μυθιστορήματα ή με περιπετειώδη παραλογοτεχνία σε συνέχειες. Αυτά είναι τα είδη των εκδόσεων που ανταποκρίνονται στα ενδιαφέροντα του αναγνωστικού κοινού των μέσων του 19ου αιώνα».⁴

1.2. Η παραγωγή του βιβλίου

Όπως σημειώνει το ΕΚΕΒΙ: «Τυπογραφεία και βιβλιοπωλεία εμφανίστηκαν αμέσως στα κυριότερα αστικά κέντρα της χώρας. Μετά τη μεταφορά της πρωτεύουσας του κράτους στην Αθήνα, σταδιακά μεταφέρθηκε εκεί το κέντρο βάρους από τα λίγα σημαντικά επαρχιακά εκδοτικά κέντρα (Ερμούπολη, Ναύπλιο, Πάτρα). Ωστόσο, σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα ο τρόπος παραγωγής του βιβλίου βρισκόταν ακόμα στο προ-επιχειρηματικό στάδιο. Δεν υπήρχε εκδοτική πολιτική από τα τυπογραφεία και η έκδοση των βιβλίων οφειλόταν σχεδόν αποκλειστικά στην παραγγελία επί πληρωμή. Ουσιαστικά επρόκειτο για αυτοεκδόσεις των συγγραφέων και το τυπογραφείο/εκδοτικό κατάστημα ήταν ο εκτελεστής της παραγγελίας. Στις σπάνιες περιπτώσεις που ένας εκδότης-τυπογράφος εξέδιδε βιβλίο με δικά του έξοδα, αποτύπωνε το γεγονός στο εξώφυλλο με την ένδειξη ότι «τυπώθηκε ιδίοις αναλώμασι». «Επειδή το κόστος εκτύπωσης ήταν σχετικά υψηλό και η πώληση αβέβαιη, ήταν διαδεδομένη

³ΕΚΕΒΙ, Ιστορία της Εκδοσης στην Ελλάδα 1830-1974: Μια Επισκόπηση, <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=node&cnode=596> Ανακτήθηκε 12/3/2018

⁴Π.Στάικος/ Τ.Ε.Σκλαβενίτης, Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999), Αθήνα 2000, σελ 70

επίσης η εγγραφή συνδρομητών – μια διεθνής παράδοση – προκειμένου να εξασφαλιστούν τα απαιτούμενα κονδύλια για τη χρηματοδότηση των εκδόσεων. Με αυτόν τον τρόπο εξασφαλιζόταν και η διάθεση ενός αριθμού αντιτύπων σε ένα δυνάμει αναγνωστικό κοινό. Δύο σημαντικοί τυπογράφοι⁵ της πρώτης περιόδου είναι ο Ανδρέας Κορομηλάς και ο Κωνσταντίνος Γκαρπολάς⁶. Ο πρώτος είχε μακρύ βίο και το τυπογραφείο του αγοράστηκε μετά το θάνατό του από τον σημαντικό τυπογράφο του τέλους του 19ου αιώνα Ανέστη Κωνσταντινίδη. Η δραστηριότητα του δεύτερου ήταν βραχύβια για οικονομικούς λόγους. Το τυπογραφείο ήταν μια σημαντική συγκριτικά επένδυση και δεν ήταν εύκολο να τα βγάλει πέρα· γι αυτό και ο τομέας του σχολικού βιβλίου ήταν πάντα αντικείμενο σκληρού και αδυσώπητου ανταγωνισμού»⁷.

1.3. Λίγο πριν από τον 20ο αιώνα

Το ΕΚΕΒΙ παρατηρεί ότι: «Οι τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα σηματοδεύτηκαν από τον εκσυγχρονισμό του Τρικούπη και στο λογοτεχνικό πεδίο κυριάρχησε, γύρω από τον Παλαμά, η γενιά του 1880⁸. Το 1876 εκδόθηκε το περιοδικό Εστία που σχημάτισε γύρω του ένα κύκλο συγγραφέων. Είναι η πρώτη φορά που εκφράζεται τέτοιου είδους συσσωμάτωση γύρω από ένα περιοδικό. Αυτό δείχνει και το γεγονός ότι οι συγγραφείς αρχίζουν να λειτουργούν και ως συλλογικότητα, πράγμα που έχει τις προεκτάσεις του και στον εκδοτικό χώρο. Από την Εστία ξεπήδησε και ο ιστορικός εκδοτικός οίκος του Γεωργίου Κασδώνη (μετέπειτα Ιωάννη Κολλάρου), το Βιβλιοπωλείον της Εστίας⁹. Η επανάσταση στην ανάγνωση συνεχίζεται και τα αναγνώσματα γίνονται πιο προσιτά στο κοινό: ένα σημάδι της στην καθημερινότητα είναι η εμφάνιση πωλητών φυλλαδίων στους δρόμους κατά το αγγλικό ανάλογο. Ως

⁵Γιώργος Μαθιόπουλος, *Ανθολόγιο ελληνικής τυπογραφίας. Συνοπτική ιστορία της τέχνης του έντυπου ελληνικού βιβλίου από τον 15ο ως τον 20ο αιώνα*, Ηράκλειο 2009, σελ 55

⁶ΕΚΕΒΙ, *Ιστορία της Εκδοσης στην Ελλάδα 1830-1974: Μια Επισκόπηση*, <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=node&cnode=596> Ανακτήθηκε 12/3/2018

⁷Κ.Π.Στάικος/ Τ.Ε.Σκλαβενίτης, *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999)*, Αθήνα 2000, σελ 70

⁸Λουκία Δρούλια, *Η ιστορία του ελληνικού βιβλίου. Προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας. Βιβλιογραφία των ελληνικών εργασιών*, Αθήνα 2001, σελ 60

⁹Άννα Καρακατσούλη, *Στη χώρα των βιβλίων: η εκδοτική ιστορία του Βιβλιοπωλείου της Εστίας, 1885-2010*, Αθήνα 2011, σελ 33

πωλητής φυλλαδίων ξεκίνησε ο Φέξης, ο οποίος έπαιξε αργότερα δραστικό ρόλο στη γένεση του εκδοτικού οίκου με τη σύγχρονή του μορφή. Τα φυλλάδια σχετίζονται με λαϊκά αναγνώσματα, τα οποία γνωρίζουν μεγάλη άνθιση: μυθιστορήματα δημοσιευμένα σε συνέχειες στις εφημερίδες, ληστρικά αναγνώσματα, λαϊκά και ιστορικά μυθιστορήματα, μεταφράσεις και διασκευές ξένων μυθιστορημάτων κ.λπ.. Στο γενικό πλαίσιο της εξέλιξης, μπορούμε να αναφέρουμε και την αναβάθμιση της Εθνικής Βιβλιοθήκης με μεταφορά της στο νέο μέγαρο που οικοδομήθηκε μεταξύ 1887-1902 χάρη στη δωρεά του εθνικού ευεργέτη Παναγή Βαλλιάνου. Το βιβλίο απέκτησε με την νέα Εθνική Βιβλιοθήκη μια συμβολικά μεγαλοπρεπή στέγη, κι αυτό είναι ένα δείγμα των καιρών που έρχονταν»¹⁰.

Σύμφωνα με το ΕΚΕΒΙ: «Εκείνη την εποχή εμφανίσθηκαν ή αναπτύχθηκαν τυπογραφεία που δείχνουν τα πρώτα δείγματα στροφής προς την επαγγελματική εκδοτική δραστηριότητα. Τέτοια ήταν του Ανέστη Κωνσταντινίδη το 1884, ο οποίος αγόρασε το τυπογραφείο Κορομηλά και κυριάρχησε στην αγορά μέχρι τον θάνατό του το 1901, του Π. Δ. Σακελλαρίου, γιου του παραδοσιακού τυπογράφου Αθανάσιου Σακελλαρίου, ο οποίος ανέλαβε το τυπογραφείο του πατέρα του από τα τέλη του 19ου αιώνα και το εκσυγχρόνισε και του Ιωάννη Κουσουλίνου, με την έκδοση «Οδηγών των ελληνικών πόλεων» από το 1900. Αν και ο τομέας αυτός δεν είναι ο κύριος στη δραστηριότητά τους, και συνήθως είναι χρηματοδοτημένος από κάποιον χορηγό, σηματοδοτεί πάντως κάποια τάση συστηματοποίησης μιας εκδοτικής παρουσίας. Την ίδια εποχή εμφανίζονται βιβλιοπωλεία που διακρίνονται για νέα προσέγγιση και συνδυάζουν μέσα στη δραστηριότητά τους και εκδοτική πρακτική. Ένα από αυτά, προκάλεσε τον ενθουσιασμό του Δροσίνη ο οποίος αποφάσισε να επενδύσει στην έκδοση βιβλίων. Τέτοια βιβλιοπωλεία ιδρυμένα μέχρι το 1900 ήταν του Γιώργου Φέξη, του Γεωργίου Κασδόνη (που αναφέρθηκε παραπάνω), του Ιωάννη Ρώσση, του Δράκου Παπαδημητρίου, του Δημητράκου του Ιωάννη Σιδέρη και του Μιχαήλ Σαλίβερου. Αυτά εισήγαγαν από τις αρχές του 20ού αιώνα τη σύγχρονη εκδοτική επιχείρηση στην κύκλο της παραγωγής του βιβλίου. Όλα τα δείγματα οδηγούν στη διαπίστωση ότι ο χώρος της βιβλιοπαραγωγής μπαίνει σε νέα φάση»¹¹.

¹⁰ΕΚΕΒΙ, Ιστορία της Εκδοσης στην Ελλάδα 1830-1974: Μια Επισκόπηση, <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=node&cnode=596> Ανακτήθηκε 12/3/2018.

¹¹Λουκία Δρούλια, Η ιστορία του ελληνικού βιβλίου. Προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας. Βιβλιογραφία των ελληνικών εργασιών, Αθήνα 2001, σελ 45 και ΕΚΕΒΙ, Ιστορία της

Β΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η πορεία των εκδόσεων στον 20^ο αιώνα

1.1.Οι δεκαετίες 1900-1940

Η πρώτη ανθοφορία του βιβλίου στην Ελλάδα και συνεπώς των ελληνικών εκδόσεων ξεκίνησε στα 1900 και συνεχίστηκε για σαράντα χρόνια με ραγδαίους ρυθμούς.¹² Η εξέλιξη αυτή είναι άμεσα συνδεδεμένη με τον ανθρώπινο παράγοντα, τις αναζητήσεις και τους οραματισμούς που συνοδεύουν τη χώρα καθώς αυτή εισέρχεται στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Η ανάγκη για εκσυγχρονισμό, το γλωσσικό και εκπαιδευτικό ζήτημα¹³, η αστικοποίηση, η μετανάστευση και άλλα εθνικά ζητήματα που ζητούν άμεση διαχείριση, οδηγούν στην κατάλυση του παλαιοκομματισμού και στην εμφάνιση του Ελευθέριου Βενιζέλου στο πολιτική σκηνή. Την ίδια όμως περίοδο στο πνευματικό προσκήνιο έχουμε έξαρση των ιδεολογικών αναζητήσεων¹⁴. Οι Έλληνες διανοούμενοι, αναζητώντας απαντήσεις, προπορεύονται του εκδοτικού χώρου, ο οποίος είναι ακόμη αδιαμόρφωτος. Ωστόσο, επικρατεί την εποχή εκείνη, ο τύπος του εκδότη τυπογράφου-παραγωγού, σε ρόλο διεκπεραιωτή μεταξύ του συγγραφέα και του αναγνωστικού κοινού. Δεν υπήρχε ακόμη εκδοτική συνείδηση και πολιτική διαμόρφωσης της, ενώ και οι αναγνώστες είναι επίσης αδιαμόρφωτοι και ολιγάριθμοι. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1910 εμφανίζεται ο τύπος του «συστηματικού» εκδότη μαζί με την πρώτη ολοκληρωμένη εκδοτική πολιτική στην Ελλάδα: τη Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων και τη Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη του Γεώργιου Φέξη, το 1909. Τα επόμενα χρόνια που ακολουθούν (1912-1918) είναι καθοριστικά για τη διαμόρφωση και εξέλιξη στο χώρο του βιβλίου. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, τα νέα εδάφη που αποκτήθηκαν, ο διχασμός και στη συνέχεια ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, αλλάζουν τα έως τότε δεδομένα με νέες πραγματικότητες. Ένα σημαντικό γεγονός ήταν η ανάπτυξη της εγχώριας λογοτεχνίας εξαιτίας της παύσης του εισαγωγικού εμπορίου ξένων βιβλίων, αποτέλεσμα των συνεχών πολεμικών περιπετειών.

Αυξάνονται με τον τρόπο αυτό η ανάγνωση ελληνικών συγγραμμάτων, και εκδίδεται τότε το έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη καθώς και άλλων Ελλήνων

¹² Εκδοτικές δραστηριότητες, 1900-1940. Ιστορία των εκδοτικών οίκων στην Ελλάδα, Αθήνα 1998, ΕΚΕΒΙ

¹³ Νίκη Μαρωνίτη, Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα, 1880-1910, Αθήνα 2009, σελ 76

¹⁴ Mario Vitti, Η γενιά του Τριάντα. *Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα 1975, 38

συγγραφέων. Το 1917, δύο σημαντικά γεγονότα επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό το χώρο του βιβλίου πρωτίστως και των εκδόσεων μετέπειτα, προσφέροντας νέες θεματολογίες και ιδέες για εκδοτικές πολιτικές. Η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας¹⁵ στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, αφενός και αφετέρου, η Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία με τις πρωτοπόρες σοσιαλιστικές ιδέες της, η οποία διαμόρφωσε ένα νέο αναγνωστικό κοινό αποτελούμενο από φοιτητές, επιστήμονες, απλούς εργαζόμενους που αγοράζουν μαρξιστικά και φεμινιστικά βιβλία τα οποία εκδίδουν πολλοί εκδοτικοί οίκοι, με αποτέλεσμα να εμφανιστεί ο τύπος του «διανοούμενου»¹⁶.

Ως «διανοούμενος» εννοείται εκείνος ο τύπος του στοχαστή που δεν αφιερώνει το χρόνο του μόνο στη μελέτη, αλλά τοποθετείται δημόσια για τα διάφορα κοινωνικά, πολιτικά και ηθικά προβλήματα, σε αντίθεση με τον παραδοσιακό «λόγιο», ο οποίος περιορίζεται αποκλειστικά στο διάβασμα και την καλλιέργεια του πνεύματος μέσω της εκπαίδευσης και των σπουδών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την γενικότερη ανάπτυξη στο χώρο του βιβλίου και για αυτό το 1922, ο «συστηματικός» εκδότης γίνεται «επαγγελματίας» και οι σημαντικότεροι εκδοτικοί οίκοι της εποχής γίνονται καθεαυτό επιχειρήσεις. Τολμηρά σχέδια πραγματοποιούνται και πρωτοφανή εκδοτικά εγχειρήματα αναλαμβάνονται, έργα πνευματικής υποδομής απαραίτητα σε μια χώρα που οραματίζεται να καταστεί διεθνώς σεβαστή στο χώρο του πνεύματος. Το Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό του Ελευθερουδάκη, η Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια του Πυρσού, το Μέγαν Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας του Δημητράκου, τολμήθηκαν και μάλιστα ολοκληρώθηκαν χωρίς κρατική υποστήριξη.

1.2.Επαγγελματικοί Εκδοτικοί οίκοι τη δεκαετία του 1920

¹⁵Νίκη Μαρωνίτη, Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα, 1880-1910, Αθήνα 2009, σελ 40

¹⁶Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι, Αθήνα 2007, σελ 510

Σύμφωνα με το ΕΚΕΒΙ: «Η γένεση της σύγχρονης εκδοτικής επιχείρησης συντελέστηκε στις αρχές του 20ού αιώνα μέσα από μια δέσμη από καινοτομίες που εφάρμοσαν ορισμένοι πρωτοπόροι εκδότες»¹⁷. Είναι ενδιαφέρον ότι οι καινοτομίες αυτές βρήκαν την πιο ολοκληρωμένη τους έκφραση σε εκδοτικές επιχειρήσεις που προέρχονταν από βιβλιοπώλες (Γ. Κασδόνη, ιδρυτή του «Βιβλιοπωλείου της Εστίας»¹⁸, το 1885, ακολουθεί ο Φέξης από το 1890, ο Δράκος Παπαδημητρίου, ο Ι. Ρώσσης και ο Δ. Δημητράκος από το 1895, ο Ι. Σιδέρης από το 1897, ο Μ. Σαλίβερος από το 1900 και ο Ι. Κολλάρος από το 1901) και γενικότερα το κύκλωμα της διακίνησης. Οι παραδοσιακοί τυπογράφοι (ο Σακελάριος, ο Κορομηλάς, ο Ανέστης Κωνσταντινίδης κ.α.), δεν μπόρεσαν να ανέβουν στο σκαλί της σύγχρονης εκδοτικής επιχείρησης. Σύμφωνα με το ΕΚΕΒΙ: «Οι καινοτομίες αυτές αφορούν τη διαμόρφωση εκδοτικής πολιτικής, δηλαδή τη δημιουργία εκδοτικών σειρών και τον καταμερισμό εργασίας. Αυτό σημαίνει ότι η παραγωγή του βιβλίου περνά εξ ολοκλήρου στα χέρια και τις επιλογές του εκδότη και γίνεται μια επένδυση».

Σύμφωνα με το ΕΚΕΒΙ: «Η πρώτη ολοκληρωμένη επιχειρηματική λειτουργία εκδοτικού οίκου έγινε από τον Γεώργιο Φέξη¹⁹. Άρχισε πουλώντας φυλλάδια λαϊκών αναγνωσμάτων στους δρόμους της Αθήνας και εξελίχθηκε σε ένα από τους μεγαλοεκδότες της προπολεμικής Ελλάδας. Ο Φέξης εκπόνησε ολοκληρωμένο εκδοτικό πρόγραμμα και με τις τρεις σειρές του: Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη και Φιλοσοφική & Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη και εισήγαγε με τον τρόπο αυτό στην ελληνική βιβλιογραφία θεμελιακά έργα σκέψης, έργα υποδομής και έργα σύγχρονου προβληματισμού που πλούτισαν την ελληνική αγορά με την αρχαιοελληνική γραμματεία και τα σύγχρονα ευρωπαϊκά ρεύματα σκέψης²⁰. Με τα βιβλία του Φέξη μεγάλωσε και μορφώθηκε μια ολόκληρη γενιά. Ανέθεσε επίσης την ευθύνη για τις εκδοτικές του σειρές σε ειδικούς συντάκτες, εγκαινιάζοντας τον πρώτο καταμερισμό εργασίας στη βιομηχανία του βιβλίου, εισάγοντας παράλληλα τη διαφήμιση, τις επιλογές πληρωμής με δόσεις και τις εκπτώσεις στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Σύμφωνα με το ΕΚΕΒΙ: «Τα βήματα του Φέξη ακολούθησαν σύντομα κι οι άλλοι εκδότες, διαμορφώνοντας το τοπίο του

¹⁷ΕΚΕΒΙ, Ιστορία της Εκδοσης στην Ελλάδα 1830-1974: Μια Επισκόπηση, <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=node&cnode=596> Ανακτήθηκε 12/3/2018.

¹⁸Κώστας Χατζιώτης, Βιβλιοπωλεία και εκδοτικοί οίκοι στην Αθήνα, Δήμος Αθηναίων 2000, σελ 79

¹⁹Κώστας Χατζιώτης, Βιβλιοπωλεία και εκδοτικοί οίκοι στην Αθήνα, Δήμος Αθηναίων 2000, σελ 90

²⁰Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι, Αθήνα 2007, σελ 1918

σύγχρονου εκδοτικού συστήματος, με πρώτους το Βιβλιοπωλείο της Εστίας²¹ με τον διάδοχο του Κασδόνη από το 1901, τον Ιωάννη Κολλάρο, και το βιβλιοπωλείο/εκδοτικό οίκο του Ιωάννη Σιδέρη. Η διαδικασία ακλούθησε ολόκληρο το εκδοτικό σύστημα και ολοκληρώθηκε μέσα στην πρώτη εικοσαετία του 20ου αιώνα»²². Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, δραστηριοποιήθηκαν πολλοί καινούργιοι εκδοτικοί οίκοι με σημαντικότερους τον εκδοτικό οίκο «Αθηνά» του Α.Ι.Ράλλη, τον εκδοτικό οίκο Γανιάρη, το «Κεντρικόν Βιβλιοπωλείον» του Δράκου Παπαδημητρίου, τις εκδόσεις ,τις εκδόσεις «Ι.Ν. Ζαχαρόπουλος. Την ίδια εποχή ιδρύθηκε το βιβλιοπωλείο Παπαζήση και η εκδοτική Εταιρεία «Πυρσός»²³. Η ανώνυμη εταιρική μορφή του «Πυρσού» δεν είναι μεμονωμένο φαινόμενο αυτής της εποχής. Υπάρχουν γενικότερα μια στροφή των μεγαλύτερων εκδοτικών οίκων προς την ανωνυμοποίηση κάτι που σημαδεύει ως ποιοτικό γνώρισμα την πλήρη επαγγελματοποίηση του εκδοτικού κλάδου. Ο Ελευθερουδάκης²⁴, ο Δημητράκος, ο Κολλάρος και ο Σαλιβέρος αργότερα, αλλά και πολλοί ακόμη εκδοτικοί μετατράπηκαν ή ιδρύθηκαν ως ανώνυμες εταιρείες. Χαρακτηριστικό είναι ότι δυο φορείς της θρησκευτικής έκδοσης, η γνωστή «Ζωή» και η Εταιρεία Βιβλικών Εκδόσεων, ήταν από τις πρώτες που υιοθέτησαν αυτή τη μορφή οργάνωσης και λειτουργίας.

1.3. Η Δεκαετία του 1930 και η Κρίση του Βιβλίου

Την έκρηξη της εκδοτικής δραστηριότητας η οποία έλαβε χώρα τη δεκαετία του 1920, ακολούθησε η κρίση της δεκαετίας του '30. Πολλοί εκδοτικοί οίκοι που είχαν

²¹ Άννα Καρακατσούλη , Στη χώρα των βιβλίων: η εκδοτική ιστορία του Βιβλιοπωλείου της Εστίας, 1885-2010, Αθήνα 2011, σελ 33

²² ΕΚΕΒΙ, Ιστορία της Έκδοσης στην Ελλάδα 1830-1974: Μια Επισκόπηση, <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=node&cnode=596> Ανακτήθηκε 12/3/2018.

²³ Λουκία Δρούλια, *Η ιστορία του ελληνικού βιβλίου. Προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας. Βιβλιογραφία των ελληνικών εργασιών*, Αθήνα 2001, σελ 68

²⁴ Έμμανουέλλα Νικολαΐδου, *Βιβλιοπωλείο Ελευθερουδάκη: άνθρωποι, βιβλία, μια ιστορία*, Αθήνα 2005, σελ 80

δημιουργηθεί την προηγούμενη δεκαετία έκλεισαν. Όσοι επιβίωσαν περιόρισαν δραστηκώς την εκδοτική τους δραστηριότητα και ασχολήθηκαν κυρίως με τη ρευστοποίηση των αποθεμάτων τους. Η κρίση αυτή αποτέλεσε το έναυσμα για εκτεταμένο διάλογο μέσα από τον περιοδικό τύπο και τις εφημερίδες. Η πρώτη αιτία της κρίσης ήταν αναμφίβολα η παγκόσμια οικονομική κρίση που έπληξε σημαντικά το εισόδημα των Ελλήνων. Οι συνέπειες της μείωσης της αγοραστικής δύναμης του κοινού των βιβλιοπωλείων ήταν δραματικές. Οι πωλήσεις των βιβλίων, ιδίως των λογοτεχνικών έπεσαν κατακόρυφα. Οι εκδότες άρχισαν να εκποιούν τα αποθέματα τους, πουλώντας με εκπτώσεις που έφταναν και το 80%²⁵.

Η πτώση των πωλήσεων των βιβλίων έφερε στο προσκήνιο μια σειρά από προβλήματα του εκδοτικού χώρου, τα οποία, μολονότι, χρόνια, συγκαλύπτονταν από τις υψηλές πωλήσεις της προηγούμενης περιόδου. Το πρώτο ήταν το κόστος του χαρτιού. Ως τα μέσα της δεκαετίας του 1920, το χαρτί εισαγόταν και υφίστατο βαριά φορολογία. Παρόλο που στα μέσα της δεκαετίας του '20 ιδρύθηκαν δύο χαρτοποιίες²⁶, στην Πάτρα και στο Αίγιο, η τιμή του χαρτιού δε μειώθηκε. Οι εκδότες ισχυρίζονταν ότι η ακριβή τιμή του βιβλίου οφειλόταν στο κόστος του χαρτιού και για αυτό απαιτήσαν τη μείωση της τιμής του, χωρίς αποτέλεσμα εντούτοις. Η άποψη αυτή αμφισβητήθηκε έντονα από τον Ξενοφώντα Λευκοπαρίδη, ο οποίος σε συνέντευξη του στο περιοδικό «Η Φωνή του Βιβλίου» (*Περίοδος Α', τ.4, σελ 109-111*), εξηγεί ότι το κόστος του χαρτιού δεν είναι σημαντικό όταν ένα βιβλίο κοστίζει 7-8 δραχμές και πωλείται προς 30-40 δραχμές. Το κύριο πρόβλημα ήταν η απουσία δικτύων, ιδίως στην επαρχία. Η απουσία τέτοιων δικτύων πώλησης του βιβλίου είχε σημαντικές επιπτώσεις στη χαμηλή του κυκλοφορία. Αν υπήρχαν τα δίκτυα αυτά πριν την κρίση, θα επιβίωναν περισσότεροι εκδοτικοί οίκοι στη διάρκεια της.²⁷ Η επισήμανση του Λευκοπαρίδη εξηγεί και τις πωλήσεις των βιβλίων με εκπτώσεις που έφταναν έως και το 80%.

Ταυτόχρονα, οι εκδοτικές εταιρείες υποτιμήθηκαν από τις εφημερίδες. Μέχρι το τέλος της προηγούμενης δεκαετίας, ο τελευταίος είχε αρχίσει να αποκτά περισσότερο εγκυκλοπαιδικό υλικό, ανταγωνιζόμενος το βιβλίο. Άρχισαν να εκδίδουν μυθιστορήματα και διηγήματα σε συνέχειες και πολύ γρήγορα, εκμεταλλεόμενοι τις

²⁵ *Εκδοτικές δραστηριότητες, 1900-1940. Ιστορία των εκδοτικών οίκων στην Ελλάδα*, Αθήνα 1998, ΕΚΕΒΙ

²⁶ Γιώργος Μαθιόπουλος, *Ανθολόγιο ελληνικής τυπογραφίας. Συνοπτική ιστορία της τέχνης του έντυπου ελληνικού βιβλίου από τον 15^ο ως τον 20^ο αιώνα*, Ηράκλειο 2009, σελ 95

²⁷ Ξενοφώντα Λευκοπαρίδη, *Η Φωνή του Βιβλίου (Περίοδος Α', τ.4, σελ 109-111)*

ατέλειες του χαρτιού και τους ιδιοκτήτες των τυπογραφείων τους, άρχισαν να εκδίδουν βιβλία, τα οποία πουλούσαν στους αναγνώστες τους σε εξαιρετικά χαμηλές τιμές αν συμπλήρωναν τον απαιτούμενο αριθμό κουπονιών²⁸. Ο ανταγωνισμός ήταν αθέμιτος. Ύστερα από έντονες πιέσεις των εκδοτών προς την κυβέρνηση, απαγορεύτηκε, με νόμο, στις αρχές του 1934, η έκδοση βιβλίων από εφημερίδες. Η κρίση στις πωλήσεις του βιβλίου ανέδειξε και το ζήτημα της ποιότητας των εκδόσεων. Το ζήτημα είχε αρχίσει να τίθεται από τα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας. Ήδη από τα 1926 είχαν κάνει την εμφάνιση τους οι πρώτες καλλιτεχνικά επιμελημένες εκδόσεις²⁹ για να γίνει ελκυστικότερο το βιβλίο. Δημιουργήθηκε σιγά σιγά ένα ιδιαίτερο κοινό, που μερικές φορές ενδιαφερόταν περισσότερο για την καλλιτεχνική και τη συλλεκτική αξία της έκδοσης παρά για το περιεχόμενο ενός βιβλίου. Ωστόσο, μετά το ξέσπασμα της κρίσης οι εκδότες άρχισαν να αναζητούν τρόπους για την καλύτερη προβολή του βιβλίου. Άρχισαν να μιλούν τόσο για την αναγκαιότητα της κρατικής προστασίας, όσο και για την αναγκαιότητα διοργάνωσης εκθέσεων βιβλίου. Το αίτημα για κρατική προστασία του βιβλίου εκφράστηκε μέσα από παρεμβάσεις εκδοτών για δημιουργία σχολικών και δημοτικών βιβλιοθηκών, καθώς και για μείωση της φορολογίας του χαρτιού. Οι παρεμβάσεις αυτές δεν είχαν αποτέλεσμα. Η δημιουργία τέτοιων βιβλιοθηκών απαιτούσε δαπάνες που ο κρατικός προϋπολογισμός δεν ήταν σε θέση να αντέξει, ενώ η μείωση της φορολογίας του χαρτιού θα προκαλούσε απώλεια εσόδων στο Δημόσιο. Η ιδέα για τις εκθέσεις βιβλίου πέτυχε και δεν άργησε να διοργανωθεί η πρώτη « Εβδομάδα Βιβλίου», η οποία έλαβε χώρα την άνοιξη του 1932, στα γραφεία της Ένωσης Συντακτών³⁰. Η έκθεση είχε μεγάλη επιτυχία, τόσο ως προς τον αριθμό συμμετεχόντων εκδοτών, όσο και ως προς την προσέλευση του κοινού.

Ελάχιστοι εκδότες αντιστάθηκαν στον πειρασμό της εκποίησης όταν ξέσπασε η κρίση. Το είδος του βιβλίου που υπέστη την μεγαλύτερη καθίζηση στις πωλήσεις του ήταν το λογοτεχνικό. Το επιστημονικό συνέχισε να αγοράζεται, ενώ το σχολικό

²⁸ΕΚΕΒΙ, Εκδοτικές δραστηριότητες, 1900-1940. Ιστορία των εκδοτικών οίκων στην Ελλάδα, Αθήνα 1998

²⁹.Π.Στάικος/ Τ.Ε.Σκλαβενίτης, Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999), Αθήνα 2000,σελ 90

³⁰Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι, Αθήνα 2007

βιβλίο υπέστη περιθωριακή μείωση. Έτσι εκδοτικοί οίκοι με έντονη παρουσία στο χώρο του σχολικού βιβλίου όπως του Δημητρακάκου, είχαν την πολυτέλεια να μην εκποιήσουν τα αποθέματα τους. Τα λαϊκά αναγνώσματα και ιδιαίτερα το ληστρικό μυθιστόρημα, φαίνεται ότι έμειναν ανεπηρέαστα από την κρίση.³¹ Η διαπίστωση αυτή ανήκει στο διευθυντή της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων Παναγιώτη Καλογερόπουλο (« Η Φωνή του Βιβλίου», τ.3, σελ 74-75).

---

³¹ Παναγιώτη Καλογερόπουλο (Η Φωνή του Βιβλίου, τ.3, σελ 74-75).

Γ' ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ιδεολογικά ρεύματα και εκδόσεις

1.1.Εισαγωγή Νέων Ιδεών

Η ελληνική κοινωνία κατά τις τελευταίες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, είναι μια μεταβατική κοινωνία και ο εκδοτικός χώρος διαμορφώνεται παράλληλα με αυτήν, την ακολουθεί, την μελετά και αποτυπώνει τις αλλαγές και τα στάδια της εξέλιξης της, αλλά επίσης παίζει και ενεργό, διαμορφωτικό ρόλο γιατί γίνεται σημαντικός παράγοντας στην κίνηση των ιδεών³² που την καθορίζουν. Έτσι, μετά την ήττα του 1897, η ανάγκη ανασυγκρότησης της ελληνικής κοινωνίας γίνεται και αίτημα της πνευματικής ζωής. Το 1899 ήδη ιδρύεται ο «Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων», μια από τις πρώτες προσπάθειες πνευματικής ανάπτυξης για την επούλωση των πληγών που είχε υποστεί η πατρίδα, αλλά και για την μόρφωση του λαού. Ο Σύλλογος ανέπτυξε εκδοτική δραστηριότητα, διοχετεύοντας στην ελληνική κοινωνία εκατό βιβλία γνώσεως και συμβάλλοντας με πολλούς τρόπους στην ανύψωση του πνευματικού επιπέδου της κοινωνίας.

Η «Βιβλιοθήκη Μαρασλή»³³ επίσης με μια σειρά εκδόσεων υψηλότερου επιπέδου, δωρεά του Γρηγορίου Μαρασλή, προσέφερε πνευματική ικανοποίηση στα πιο απαιτητικά στρώματα ενός αναγνωστικού κοινού μικρού μεν αναπτυσσόμενου δε.

Στον τομέα της πνευματικής καινοτομίας, της εισαγωγής δηλαδή νέων ιδεών στην ελληνική κοινωνία, τον πιο σημαντικό ρόλο έπαιξαν ορισμένα περιοδικά, με πρώτο την «Τέχνη»³⁴ (1898-1899), η οποία σηματοδοτεί την πρώτη συστηματική προσέγγιση των ιδεολογικών αναζητήσεων και προβληματισμών της Ευρώπης. Η «Τέχνη» ασχολήθηκε κυρίως με το έργο του Νίτσε, δημοσιεύοντας θεωρητικά κείμενα και μεταφράσεις των έργων του. Την ίδια πορεία ακολούθησε και το περιοδικό «Διόνυσος»³⁵ (1901-1902) και το πειραιώτικο «Το Περιοδικόν μας» (1900-1902), τα οποία δημοσιεύουν μεταφράσεις και μελέτες γύρω από τον Ίψεν, τον Νίτσε, το Χάμσον και άλλων στοχαστών και λογοτεχνών της βόρειας Ευρώπης, αλλά και τη νεωτερική παραγωγή των Ελλήνων συγγραφέων.

³²MarioVitti, Η γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και μορφή, Αθήνα 1975, σελ 45

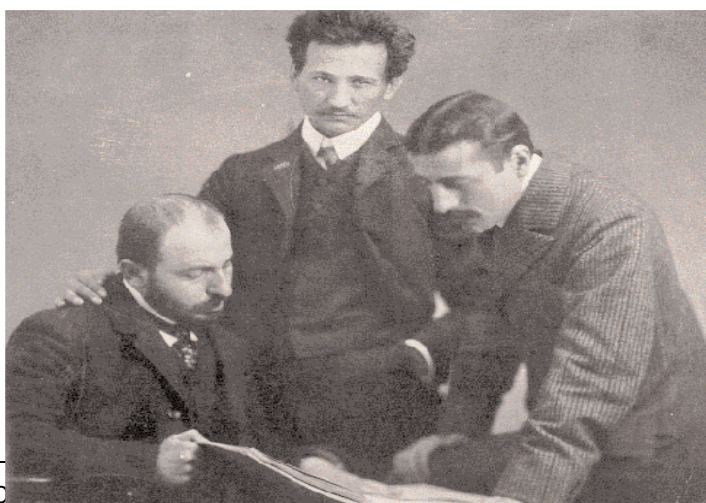
³³Τατιάνα Σούροβα, Η ζώσα κληρονομιά Μαρασλή, από το ένθετο "Επτά Ημέρες" με τίτλο *Η Οδησός των Ελλήνων*, Η Καθημερινή, σελ 16

³⁴Βασίλειος Τωμαδάκης, Νεοελληνική Βιβλιογραφία: Τα περιοδικά Τέχνη και Διόνυσος, Αθήνα 1980

³⁵Βασίλειος Τωμαδάκης, Νεοελληνική Βιβλιογραφία: Τα περιοδικά Τέχνη και Διόνυσος, Αθήνα 1980

Ο «Νουμάς³⁶» είναι επίσης χαρακτηριστικό παράδειγμα της συμβολής των περιοδικών. Λίγα χρόνια αργότερα τα έργα του Νίτσε κατέχουν σημαντική θέση στον κατάλογο της «Φιλοσοφικής και Κοινωνιολογικής Βιβλιοθήκης» του Φέξι. Οι περισσότεροι εκδοτικοί οίκοι θα περιλάβουν τα έργα του σε ειδικές σειρές (η «Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη» του Βασιλείου ή «Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Φιλοσοφίας» του Παπαδημητρίου). Παρόμοια περίπτωση ήταν αυτή του Ίψεν και όλων των νεωτερικών ρευμάτων της Ευρώπης του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα. Με αυτόν τον τρόπο, μαζί με τα περιοδικά, που μέχρι τότε μέσω αυτών γίνονταν η διακίνηση των ιδεών, εμφανίζονται σταδιακά και τα βιβλία να διεκδικούν χώρο στην αιχμή της ιδεολογικής κίνησης της εποχής.

Δύο μεγάλα ιδεολογικά κινήματα, ο εθνικισμός³⁷ και ο κοινωτισμός³⁸, βρίσκονται την εποχή εκείνη σε σύγκρουση την οποία αναπτύσσουν στο χώρο του βιβλίου. Ένα βιβλίο, «το Κοινωνικόν μας ζήτημα» του Σκληρού (1907) αποτελεί το καλύτερο έργο, του κοινωτισμού, ενώ τα εθνικιστικά άρθρα του Ίωνος Δραγούμη στον «Νουμά» θα εκδοθούν και αυτά σε βιβλίο μετά το θάνατο του συγγραφέα τους. Το 1908 ιδρύεται με πρωτεργάτη τον Α. Παπαναστασίου, η Κοινωνιολογική Εταιρεία, η οποία παίρνει θέση σε φλέγοντα ζητήματα. Στα μέλη της ανήκει και ο εκδότης Κ. Ελευθερουδάκης, ο οποίος εκδίδει και το περιοδικό της Εταιρείας, την «Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών».

³⁶Γ.Χ. Καλογιάννης, Ο Νουμάς, Αθήνα 1984, σελ 58

³⁷Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι, Αθήνα 2007, σελ 579

³⁸Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι, Αθήνα 2007, σελ 1101

αγώνες,

1.2.Περίοδος Μεγάλων Αλλαγών

Με την έναρξη της περιόδου του δημοτικισμού, η γλωσσική διαμάχη θα χωρίσει τους διανοούμενους της χώρας σε δύο στρατόπεδα με το μεγαλύτερο μέρος να βρίσκεται στο πλευρό του δημοτικισμού. Στις αρχές μάλιστα του 20ου αιώνα, η διαμάχη αυτή οξύνεται με τη μορφή κοινωνικών συγκρούσεων, τα λεγόμενα «Ευαγγελιακά» και τα «Ορεστειακά», ενώ από τη μια η μετάφραση της Καινής Διαθήκης στη δημοτική γλώσσα από τον Αλέξανδρο Πάλλη και η παράσταση του «Αισχύλου» στην καθαρεύουσα από την άλλη, προκάλεσαν διαδηλώσεις και αναστάτωση. Την ίδια εποχή (1908) θα διδαχτεί για πρώτη φορά στο Παρθεναγωγείο Βόλου, οι αρχές του δημοτικισμού με εντυπωσιακά αποτελέσματα, αποδεικνύοντας πόσο μεγάλες ανάγκες υπηρετεί η δημοτική γλώσσα στην εκπαιδευτική κοινότητα. Το 1911 ο Ελευθέριος Βενιζέλος, θα δεχθεί την ψήφιση στο νέο Σύνταγμα του περίφημου άρθρου που όριζε ως « επίσημη γλώσσα»³⁹ του ελληνικού κράτους την καθαρεύουσα και απαγόρευε κατηγορηματικά κάθε επέμβαση «προς παραφθορά» της. Ο Βενιζέλος μολονότι ο ίδιος και οι οπαδοί του ήταν υπέρ της δημοτικής, δεχόμενος πιέσεις τόσο από την αντιπολίτευση, όσο και από τους κοινωνικούς και εκπαιδευτικούς θεσμούς (Εκκλησία, Πανεπιστήμιο), θα συμβιβαστεί στην απόφαση αυτή. Το συνταγματικό αυτό άρθρο θα έχει αρκετές συνέπειες και θα προκαλέσει αναστάτωση,⁴⁰. Το 1917, θα ψηφιστεί από την προσωρινή επαναστατική κυβέρνηση του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη καθώς και από τη Βουλή των Ελλήνων, η δημοτική, ως γλώσσα του δημοτικού σχολείου και θα γραφτούν νέα αναγνωστικά βιβλία τα οποία έγιναν σύμβολα δημοκρατικού πνεύματος.

Με την πτώση της κυβέρνησης του Βενιζέλου, το 1919, η νέα πολιτική εξουσία θα αναιρέσει ότι είχε αποφασισθεί προγενέστερα σχετικά με τους δημοτικιστές, ενώ τα βιβλία της δημοτικής θα αποσυρθούν με νόμο από τα σχολεία. Το γλωσσικό ζήτημα εξακολουθεί να διχάζει την κοινωνία⁴¹, όμως παρά τις διαφωνίες και τους πολλούς νόμους από το 1920 έως το 1940, παρατηρείται μια σταδιακή εξομάλυνση της καθαρεύουσας και όλο και μεγαλύτερη χρήση της δημοτικής όχι μόνο στους εκπαιδευτικούς φορείς αλλά και στους κρατικούς.

³⁹Γιάννης Κορδάτος, Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος, Αθήνα 1973, σελ 74

⁴⁰Άννα Φραγκουδάκη, η Γλώσσα και το Έθνος 1880-1980, Αθήνα 2001, σελ 20-21

⁴¹Ιστορία του ελληνικού Έθνους, τομ. Ι4, Αθήνα 1977, σελ 130

Το γλωσσικό ζήτημα και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση απασχολούν έντονα τη δεκαετία 1910-1920 και προκαλούν σημαντικές αλλαγές στην ελληνική κοινωνία⁴². Το 1910 ιδρύεται ο Εκπαιδευτικός Όμιλος από τον Γληνό, τον Δελμούζο και τον Τριανταφυλλίδη, που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, εκτός από τη δράση των μελών του, είχε και εκδοτική δραστηριότητα με τη «Βιβλιοθήκη του Εκπαιδευτικού Ομίλου», στην οποία εκδόθηκαν βιβλία των πρωτοπόρων του δημοτικισμού.

Η εξάπλωση της σοσιαλιστικής ιδεολογίας και οι κοινωνικές ζυμώσεις των δεκαετιών αυτών έχουν αντίκτυπο στις εκδόσεις. Το 1913 εκδίδεται το Κοινωνιστικό Μανιφέστο των Μαρξ και Ενγκελς, σε μετάφραση Κωνσταντίνου Χατζόπουλου από τις εκδόσεις του Εργατικού Κέντρου Αθηνών. Ωστόσο η μεγάλη ακμή των εκδόσεων μαρξιστικής φιλολογίας σημειώνεται στη δεκαετία του 1920, υπό την επίδραση και της Οκτωβριανής Επανάστασης. Τη δεκαετία αυτή κυκλοφορούν πλήθος έργων του Μαρξ και του Ενγκελς καθώς και πολλά βιβλία αριστερών πεποιθήσεων, όχι μόνο από τους εκδοτικούς οίκους της αριστεράς οι οποίοι και εμφανίζουν όπως είναι φυσικό αυξανόμενη δραστηριότητα, αλλά και από οίκους με διαφορετική ιδεολογική κατεύθυνση. Όλοι δηλαδή ανταποκρίνονται σε αυτό το ισχυρό ιδεολογικό ρεύμα της αριστεράς: Ο Παπαδημητρίου για παράδειγμα, εκδίδει τον Ιστορικό υλισμό του Μπουχάριν, ο Ελευθερουδάκης το Κεφάλαιο του Μαρξ κ.α. Δείγμα της μεγάλης επιρροής του μαρξισμού και ταυτόχρονα της σημασίας του βιβλίου ως φορέα ιδεολογικών ζυμώσεων είναι το βιβλίο του Γιάννη Κορδάτου «Η Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης» (1924), η πρώτη προσέγγιση της ελληνικής ιστορίας με τη μέθοδο του ιστορικού υλισμού. Το βιβλίο αυτό ξεπέρασε τα 2.000 αντίτυπα σε λίγους μήνες και απέκτησε πολύ γρήγορα πολιτικές διαστάσεις, προκαλώντας οξύτατες διαμάχες⁴³.

---

⁴²Γιάννης Κορδάτος, Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος, Αθήνα 1973, σελ 85

⁴³Παναγιώτης Νούτσος, Η Σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως το 1974, том Β', μέρος Α', Αθήνα 1994, Β' έκδοση

Αξίζει να αναφερθεί ότι την ίδια εποχή έχουμε και την ανάπτυξη του γυναικείου κινήματος το οποίο δεν έμεινε ανεπηρέαστο από το ευρύτερο πνεύμα και τις κοινωνικές ζυμώσεις. Ιδρύονται καινούριοι σύλλογοι για τα Δικαιώματα της Γυναίκας⁴⁴, με έντονη και συγκροτημένη δράση και ο φεμινισμός αναδεικνύεται σε σημαντικό ιδεολογικό ρεύμα στην ελληνική κοινωνία. Ο Σύνδεσμος για τα δικαιώματα της γυναίκας έκανε χρήση του εκδοτικού χώρου για να διαδώσει τις διεκδικήσεις του. Η «Φεμινιστική Βιβλιοθήκη» του εκδοτικού οίκου «Αθηνά» εκδίδει κείμενα των μελών του Συμβουλίου και Συνδέσμου, όπως «Η Γυναίκα και η κοινωνική πρόνοια», «Ο αγώνας της Γυναίκας», η Γυναίκα στο Βυζάντιο κ.τ.λ. Συγγραφείς αυτών των κειμένων είναι η Ρόζα Ιμβριώτη, η Μαρία Σβώλου κ.α. Όπως ήταν φυσικό οι αντιδράσεις ήταν πολλές και εκφράστηκαν και αυτές με τη σειρά τους μέσα από βιβλία που εκδόθηκαν, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την έκδοση της μελέτης του Μ. Γαλανού «Περί την ψήφον των γυναικών» (1921), η οποία χλεύαζε το επίμαχο θέμα της ψήφου. Μέσα στη δεκαετία του 1920 έχουμε το τέλος της σεξουαλικής εγκράτειας που είχαν επιβάλλει οι πόλεμοι, και τη σεξουαλική απελευθέρωση ως επακόλουθο της καθώς και την έξαρση των σεξουαλικά μεταδιδόμενων ασθενειών παράλληλα με την άνθηση της πορνογραφίας⁴⁵. Πολλοί εκδοτικοί οίκοι κυρίως λαθραίοι και όχι μόνο, εκδίδουν στην αγορά μεγάλο αριθμό βιβλίων σεξουαλικού περιεχομένου. Τα περισσότερα από αυτά τα βιβλία δεν ανέφεραν ούτε συγγραφέα ούτε εκδοτικό οίκο. Υπήρχε όμως στο εξώφυλλο τους η προειδοποίηση «Ακατάλληλον». Η απήχηση των βιβλίων αυτών ήταν τόσο μεγάλη ώστε η τότε κυβέρνηση αναγκάστηκε να προσχωρήσει το 1929 στη Διεθνή Σύμβαση για την καταπολέμηση της πορνογραφίας και να λάβει κατασταλτικά μέτρα. Το θετικό της υπόθεσης αυτής ήταν ότι δημιουργήθηκε εκστρατεία ενημέρωσης για την πρόληψη των σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων. Το βιβλίο «Σωθείτε από τα Αφροδίσια Πάθη» του καθηγητή Γ. Φωτεινού εκδίδεται το 1921 και διανέμεται σε χιλιάδες αντίτυπα προς ενημέρωση της κοινωνίας.

⁴⁴Ελένη Βαρίκα, Η Εξέγερση των κυριών, η γέννηση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907, Αθήνα 2011, σελ 217

⁴⁵Γεώργιος Φωτεινός, Σωθείτε από τα αφροδίσια πάθη(σύφιλη, βλεννόρροια, μαλακά έλκη, συμβουλαί δια τους αρρώστους και δια τους υγείς), Αθήνα 19

Η δεκαετία του 1930⁴⁶ σημαδεύτηκε πνευματικά από το βιβλίο του Γ. Θεοτοκά «Ελεύθερο Πνεύμα (1929), το οποίο υπήρξε και η αφετηρία της γενιάς του 30'. Η ανάγκη συμμετοχής στα πνευματικά γεγονότα που σημαδεύουν την Ευρώπη εμφανίζεται επιτακτική. Οι εκδοτικοί οίκοι συμμετέχουν σε αυτές τις εξελίξεις και μερικά από τα πιο ενδιαφέροντα περιοδικά εκδίδονται από εκδοτικούς οίκους: η «Νέα Εστία» (από το 1927), οι «Πρωτοπόροι» (1930), τα «Νεοελληνικά Γράμματα» (1935), η «Αγροτική Οικονομία» (1935). Με τον τρόπο αυτό τα περιοδικά έδωσαν την ευκαιρία στις καινούριες τάσεις να συναντήσουν το κοινό τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η ψυχανάλυση και ο υπερρεαλισμός ενώ κάποια ψυχαναλυτικής φύσεως κείμενα εμφανίζονται σε περιοδικά και η ψυχανάλυση, παρά τις έντονες αντιδράσεις στον επιστημονικό κόσμο, εγκαθίσταται στην ελληνική πραγματικότητα. Παρά τη δυσπιστία, η απήχηση των νέων θεωριών αποτυπώνεται στον εκδοτικό κόσμο με το έργο του Φρόντ «Τρεις φυλετικά περιπτώσεις» που εκδίδει το 1923 ο Ελευθερουδάκης και το 1925 εκδίδει το «Ψυχολογία ομαδική και ατομική». Μετά από αυτές τις πρώτες απόπειρες οι εκδόσεις Γκοβόστη⁴⁷ οργανώνουν την πρώτη συστηματική σειρά ψυχανάλυσης, «Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη Γκοβόστη» συνδέοντας με τον τρόπο αυτό την ψυχανάλυση με τη φιλοσοφία. Η ψυχαναλυτική προσέγγιση έδωσε ώθηση και στη γένεση του ελληνικού υπερρεαλισμού⁴⁸. Το 1935 κυκλοφορεί η «Υψικάμινος» του Ανδρέα Εμπειρικού από τις εκδόσεις «Κασταλία» και το 1938 το «Μην ομιλείτε εις τον οδηγόν» του Νίκου Εγγονόπουλου από τις εκδόσεις «Κύκλος». Και τα δύο έργα αντιμετωπίστηκαν με ειρωνεία όμως ο υπερρεαλισμός κατάφερε να γίνει σημαντική σχολή στην Ελλάδα. Το 1938 οι εκδόσεις Γκοβόστη τυπώνουν το πρώτο και μοναδικό τεύχος του περιοδικού «Υπερρεαλισμός» στο οποίο περιέχονται μεταφρασμένα τα έργα των σημαντικότερων ξένων υπερρεαλιστών. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί η απουσία φασιστικών εκδόσεων την εποχή αυτή γιατί δεν υπάρχει φασιστικό κίνημα στη Ελλάδα. Μόνο μετά την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας και μέσα από το

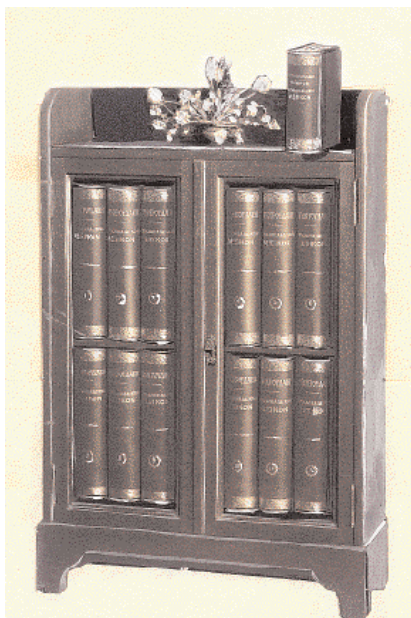
⁴⁶Τάκης Καγιαλής, Η επιθυμία για το μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930, Αθήνα 2007, Βιβλιόραμα

⁴⁷Γιώργος Καραηλίας, Ο εκδοτικός χώρος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Η περίπτωση του εκδοτικού οίκου Κώστα Γκοβόστη, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αθήνα 1999

εκδοτικό μονοπώλιο του καθεστώτος θα δουν το φως τα πρώτα ελληνικά βιβλία φασιστικού περιεχομένου.

1.3. Τρία Μεγάλα Εκδοτικά Τολμήματα

Στον περιορισμένο εκδοτικό χώρο των πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα, η προσπάθεια συγγραφής και έκδοσης μιας εγκυκλοπαίδειας ή ενός λεξικού, θεωρούνταν απερίσκεψια. Τα λιγοστά τεχνολογικά μέσα των εκδοτικών επιχειρήσεων, το απροετοίμαστο αναγνωστικό κοινό και τα συλλογικά προβλήματα της τότε ελληνικής κοινωνίας, κάνουν την έκδοση των πολύτομων και καθολικών αυτών έργων πραγματικό τόλμημα. Εδώ αξίζει να σημειωθεί και η έλλειψη σχετικής παράδοσης, αντίθετα με την Γαλλία για παράδειγμα, η οποία ήδη από τον 18ο αιώνα είχε την Εγκυκλοπαίδεια του Ντιντερό και Νταλαμπέρ. Στην Ελλάδα, το Λεξικό του Γερακάκη, που εκδόθηκε στη Σμύρνη το 1864, καθώς και το εξάτομο Λεξικό των Μπαρτ και Χριστ, τα οποία βέβαια ήταν λεξικά γλωσσολογικού τύπου που ασχολούνταν μόνο με το λεξιλόγιο και την ερμηνεία των λέξεων, άνοιξαν το δρόμο για το Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό του Ελευθερουδάκη, το Λεξικό του Δημητράκου και την Εγκυκλοπαίδεια του Πυρσού. Προϊόν της ανάγκης της κοινωνίας για απλή και προσιτή γνώση, τα έργα αυτά δεσπόζουν στον εκδοτικό χώρο, τόσο με τον όγκο τους και με τον τρόπο με τον οποίο απασχόλησαν τον εκδοτικό οίκο, όσο και με την ανταπόκριση του κοινού.

● *Το Λεξικό Ελευθερουδάκη*

Το «Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του Ελευθερουδάκη⁴⁹» άρχισε να κυκλοφορεί σε τόμους από το 1927, (ο πρώτος τόμος κυκλοφόρησε στις 15 Ιουλίου 1927), ενώ ο Ελευθερουδάκης λειτουργούσε ήδη από το 1901 ως βιβλιοπωλείο, και αργότερα μέσα στην πρώτη δεκαετία του αιώνα ως εκδοτική επιχείρηση. Το 1926, γίνεται Ανώνυμη Εταιρεία, ακολουθώντας το ρεύμα της εποχής για πρακτικούς κυρίως λόγους (οικονομικές διευκολύνσεις, απαλλαγή φόρων κ.α.) αλλά κυρίως για να στηριχτεί η έκδοση του Εγκυκλοπαιδικού Λεξικού. Για τον ίδιο τον Ελευθερουδάκη οι λόγοι ανάληψης ενός τέτοιου έργου είναι σαφείς: ανάγκη ενημέρωσης σε γνωστικά πεδία που συνεχώς διευρύνονται, έλλειψη ελληνικής βιβλιογραφικής αναφοράς, εκσυγχρονισμός, ανάγκη συγκεντρωτικής και σφαιρικής γνώσης. Σκοπός του ήταν όπως αναφέρει ο ίδιος «*αφ' ενός μεν να διδάσκη... αφετέρου δε να χρησιμεύει ως ασφαλής οδηγός και σύμβουλος προς κτήσιν ευρύτερων γνώσεων*». Ωστόσο δεν περιορίστηκε στον εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα του Λεξικού, αλλά περιέλαβε και ένα πλήρες λεξιλόγιο της σημερινής γενικώς γραφόμενης γλώσσας. Το εγχείρημα ολοκληρώθηκε το Δεκέμβριο του 1931 με την κυκλοφορία του δωδέκατου και τελευταίου τόμου. Μεγάλη βαρύτητα δόθηκε στο τεχνικό μέρος της έκδοσης (για το λόγο αυτό ο Ελευθερουδάκης έφτιαξε εργοστάσιο γραφικών τεχνών και βιβλιοδετείο) αλλά κυρίως στο επιστημονικό και το αισθητικό. Οι καλύτεροι ειδικευμένοι επιστήμονες του τότε πνευματικού κόσμου συγκαταλέγονται στους συγγραφείς των λημμάτων, όπως ο Στίλπων Κυριακίδης, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου κ.α. Για το αισθητικό κομμάτι του Λεξικού παραγγέλθηκαν ειδικά χαρτιά, διαφορετικά για τους χάρτες και διαφορετικά για τις εικονογραφήσεις, ειδικά μελάνια, κ.λπ., ενώ τη μακέτα για το εξώφυλλο έφτιαξε ο ζωγράφος Περικλής Βυζάντιος.

---

⁴⁹Εμμανουέλλα Νικολαΐδου, Βιβλιοπωλείο Ελευθερουδάκη: άνθρωποι, βιβλία, μια ιστορία, Αθήνα 2005, Ελευθερουδάκης

● *Η Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού*

Η «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια⁵⁰» είχε ιδρυθεί από το δημοσιογράφο και εκδότη Παύλο Δρανδάκη το 1926, πριν αναληφθεί από την Ανώνυμη Εταιρεία Γραφικών Τεχνών «Πυρσός» (θυγατρική της Εταιρείας Π. Μακρής και Σια-Προμηθεύς), η οποία ιδρύθηκε με σκοπό να εργασθεί ως τυπογραφική επιχείρηση αλλά και ως εκδότρια της Μεγάλης Εγκυκλοπαίδειας. Η έκδοση της άρχισε την 1η Μαρτίου 1926, σε 16σέλιδα τεύχη και ολοκληρώθηκε το 1934. Η Εγκυκλοπαίδεια του Πυρσού, με μεγάλο αριθμό συνεργατών ακολούθησε το πρότυπο της Encyclopedia Britannica, με αξιοθαύμαστα αποτελέσματα. Πιο συγκεκριμένα στους διευθυντές των κλάδων της Εγκυκλοπαίδειας συγκαταλέγονται ο Δ. Καλλιτσούνακης για τις Οικονομικές επιστήμες, ο Ν. Ι. Λούβαρης για τη Φιλοσοφία και την Παιδαγωγική, ο Κωστής Παλαμάς για τη Νεότερη Φιλολογία, ο Ν. Λάσκαρης για το Θέατρο και ο Δ. Λαυράγκας για τη Μουσική, κ.α. Γενικός Γραμματέας της σύνταξης ήταν ο Ηρακλής Αποστολίδης. Οι αριθμοί που συνοδεύουν τα δυο αυτά μεγάλα έργα είναι χαρακτηριστικοί. Για το Λεξικό Ελευθερουδάκη: 400 συγγραφείς- 12 τόμοι- 10.000 σελίδες- 350.000 λήμματα- 30.000 εικόνες. Για την Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού: 700 συγγραφείς- 24 τόμοι- 23.000 σελίδες- 280.000 λήμματα και 37.000 εικόνες, σχέδια και χάρτες. Ο μεγάλος αριθμός των συνεργατών-συγγραφέων χωρίς να υπολογίσουμε τους διορθωτές, τους στοιχειοθέτες κ.λπ., δείχνει τις διαστάσεις των δύο εγχειρημάτων που ξεπερνούν κατά πολύ τους μέσους όρους ακόμη και της μεγάλης βιομηχανίας στην Ελλάδα. Ωστόσο, λίγο καιρό αργότερα η Εγκυκλοπαίδεια του Πυρσού άρχισε να γίνεται παθητική ως προς τις πωλήσεις και αυτό γιατί αφενός το αγοραστικό κοινό δεν παρουσίαζε τον ίδιο ενθουσιασμό του πρώτου καιρού και αφετέρου ο συναγωνισμός της εγκυκλοπαίδειας με το Λεξικό του Ελευθερουδάκη το οποίο ήταν πολύ φθηνότερο, την έφερνε σε δεύτερη μοίρα όπως επίσης και το γεγονός ότι άρχισε να δημιουργείται παλαιοπωλικό ενδιαφέρον της εγκυκλοπαίδειας,

⁵⁰ΕΚΕΒΙ, Εκδοτικές δραστηριότητες, 1900-1940. Ιστορία των εκδοτικών οίκων στην Ελλάδα, Αθήνα 1998

με χαμηλές τιμές, οι οποίες προσέλκυαν τους αγοραστές. Το μόνο πλεονέκτημα της πώλησης της Εγκυκλοπαίδειας από τον Πυρσό ήταν η πώληση σε δόσεις, (Εκθεση της Εθνικής Τράπεζας, 1936). Οι δύο εγκυκλοπαίδειες άρχισαν να εκδίδονται σχεδόν ταυτόχρονα και απευθύνονταν στο ίδιο μικρό αναγνωστικό κοινό.

• *Το Λεξικό Δημητράκου*

Τελευταίο και πιο σημαντικό εγχείρημα ήταν αυτό της συγγραφής του Λεξικού του Δημητράκου⁵¹, το οποίο αποτελεί σταθμό στην ιστορία των ελληνικών εκδόσεων. Ο εμπνευστής και δημιουργός του λεξικού που φέρει και το όνομα του, είναι ο Δημήτριος Β. Δημητράκος (1875-1966), ο οποίος είχε την ιδέα να συγκεντρώσει για πρώτη φορά τα λήμματα όλης της ελληνικής γλώσσας από την ομηρική εποχή μέχρι και τη σύγχρονη. Αφορμή για τη γέννηση της ιδέας αυτής ήταν ο ισχυρισμός του J.F.Fallmerayer ότι οι κάτοικοι της νεώτερης Ελλάδας δεν έχουν καμία σχέση με τους αρχαίους κατοίκους της, διότι είναι απόγονοι των Σλάβων. Ο ισχυρισμός αυτός την εποχή εκείνη είχε επηρεάσει πολλούς στις δυτικές χώρες και προπαγάνδιζε τη σλαβικότητα της Μακεδονίας. Πάνω λοιπόν σε αυτόν τον ισχυρισμό στηρίχθηκε ο Δημητράκος ο οποίος πίστευε ότι μόνο με την κυκλοφορία ενός λεξικού που θα περιλαμβάνει όλα τα λήμματα στη μία και μοναδική ελληνική γλώσσα θα ήταν δυνατό να καταδειχθεί η ιστορική συνέχεια του ελληνισμού ανά τις χιλιετίες. Ένα τέτοιο λεξικό θα εξυπηρετούσε δύο στόχους. Από τη μια θα κάλυπτε την ανάγκη γλωσσικής ενότητας, η οποία είναι απαραίτητη για την εθνική ολοκλήρωση και στην περίπτωση της Ελλάδας συνδεόταν άμεσα με την ανάγκη θεμελίωσης της ιστορικής συνέχειας του Ελληνισμού. Από την άλλη θα βοηθούσε σημαντικά την Ελλάδα να κατακτήσει τη θέση που της ανήκε ανάμεσα στις χώρες της Ευρώπης, συμμετέχοντας ενεργά σε όλους τους τομείς της γνώσης. Ωστόσο, η ιδέα της δημιουργίας ενός τέτοιου Λεξικού ήταν παλιότερη και αρκετές προσπάθειες έγιναν, με πρώτο τον Αδαμάντιο Κοραή και τα περίφημα «Άτακτα», 1812. Στη συνέχεια, το λεξικό του Σκαρλάτου Βυζάντιου που εκδίδεται το 1835, αλλά και το λεξικό του Στέφανου Κουμανούδη στα 1900, είχαν τον ίδιο σκοπό: ένα λεξικό που να είναι ο γλωσσικός καθρέφτης του έθνους όπου από τη μια μεριά θα φανερώνεται η ιστορική συνέχεια του γένους μέσα από τη διαχρονικότητα της γλώσσας και από την άλλη θα

⁵¹ΕΚΕΒΙ, Εκδοτικές δραστηριότητες, 1900-1940. Ιστορία των εκδοτικών οίκων στην Ελλάδα, Αθήνα 1998

περιλαμβάνονται σε αυτά τα αρχαία λήμματα και οι νεολογισμοί που δημιουργήθηκαν στη Δύση έχοντας όμως ελληνικές ρίζες.

Αυτές ήταν και οι ιδέες που μετέφερε ο νεοελληνικός Διαφωτισμός και τις διέδωσε στον ελληνικό χώρο. Την εποχή εκείνη κορυφώνονται οι ελπίδες για εθνική ολοκλήρωση και μαζί κορυφώνονται και οι πνευματικές ανησυχίες. Στην κυρίαρχη τότε πολιτική μορφή του Ελευθέριου Βενιζέλου εναπόθεσε ένα μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης την ελπίδα για τον εκσυγχρονισμό της χώρας και την ολοκλήρωση των εθνικών πόθων. Συγχρόνως, είναι εποχή μεγάλης πνευματικής δημιουργίας, αλλά και οξύτατων συγκρούσεων κυρίως για το γλωσσικό ζήτημα (ποια πρέπει να είναι η επίσημη γλώσσα του ελληνικού έθνους, η δημοτική ή η καθαρεύουσα), διαμάχη που εκφράζει μια βαθύτερη αγωνία πολιτιστικής ταυτότητας.⁵² Η σύγκρουση ήταν μεγάλη καθώς οι πιο φωτισμένοι ήταν υπέρ του δημοτικής, όμως υπήρχαν και εκείνοι που δεν μπορούσαν να παραβλέψουν την παράδοση της αρχαίας γλώσσας διότι χωρίς αυτήν δεν θα είχε αποκτήσει η σημερινή τον πλούτο που έχει. Στηριζόμενος στην άποψη αυτή και στις ιδέες φυσικά του Διαφωτισμού, ο Γεώργιος Χατζηδάκης ανέλαβε τη δημιουργία ενός λεξικού που θα περιλάμβανε όλη την ελληνική γλώσσα- αρχαία, μεσαιωνική και νέα. Το φιλόδοξο σχέδιο παρόλα αυτά περιορίστηκε στη σύνταξη ενός λεξικού της Νέας Ελληνικής με τίτλο: «Ιστορικόν Λεξικόν της Νέας Ελληνικής της τε κοινής ομιλουμένης και των ιδιωμάτων» της Ακαδημίας Αθηνών το οποίο δεν ευδοκίμησε καθώς η πρόοδος του ήταν εξαιρετικά αργή, λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων αλλά και λόγω ότι έπρεπε να καλυφθούν όλα τα ιδιώματα της Νεοελληνικής. Το εγχείρημα ωστόσο θεωρήθηκε αξιόπαινο καθώς και μόνο η συγκρότηση του αρχείου του Ιστορικού Λεξικού σε εκατομμύρια δελτία και η ταξινόμηση των νεοελληνικών ιδιωμάτων αποτελούν μια πολύτιμη τράπεζα πληροφοριών της νεοελληνικής γλώσσας σε όλη τη διάρκεια της ύπαρξής της, όπως γράφει ο Γεώργιος Μπαμπινιώτης στο Επίμετρο του Λεξικού της Νέας Ελληνικής Γλώσσας.

---

⁵²Γιάννης Κορδάτος, Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος, Αθήνα 1973, σελ 90

Ο Δημητράκος, ύστερα από δέκα χρόνια μετά την αρχική του σκέψη για τη συγγραφή του λεξικού και κατόπιν πολλών συζητήσεων με φίλους και συνεργάτες του, ξεκίνησε τη σύνταξη του Μεγάλου Λεξικού το 1933. Ίδρυσε γραφεία Λεξικού και βιβλιοθήκες με πολλαπλά αντίτυπα κλασικών έργων από όπου αντλήθηκαν τα αρχαία και μεσαιωνικά λήμματα. Πήρε άφθονο υλικό από παλαιοπωλεία και βιβλιοθήκες της Ευρώπης, έφτιαξε ξεχωριστά συνεργεία που ασχολήθηκαν με τη συλλογή, την ερμηνεία, την σύνταξη και τον έλεγχο των λημμάτων, την τοποθέτηση σε χρονολογική σειρά, την παράθεση παραπομπών σε συγκεκριμένα χωρία. Οι έλεγχοι και οι διορθώσεις επαναλαμβάνονταν πολλές φορές. Με αυτόν τον τρόπο ο Δημητράκος κατάφερε αυτό που δεν κατόρθωσε το κράτος, όπως λέει ο ίδιος στον πρόλογο της έκδοσης του Λεξικού και συμπληρώνοντας ότι με τον τρόπο αυτό *«διεψεύσθησαν οι φόβοι των ηγετών του κράτους το 1908, ότε ο αείμνηστος Γεώργιος Χατζηδάκης επρότεινε την έκδοσιν του, ότι δεν υπάρχουν εν Ελλάδι προς έκδοσιν τοιούτου έργου υλικά και πνευματικά κεφάλαια»*.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί το τεράστιο οικονομικό κόστος του Λεξικού και πως δεν θα το αναλάμβανε κανένας επιχειρηματίας και μόνο ο Δημητράκος το τόλμησε λόγω του ιδεαλισμού του. Ο Δημητράκος θαύμαζε πολύ τον Βενιζέλο και ασπαζόταν τις σύγχρονες ιδέες της εποχής, ήταν φίλος και συνεργάτης των μεγάλων προσωπικοτήτων του Εκπαιδευτικού Ομίλου – του Αλέξανδρου Δελμούζου και του Δημήτρη Γληνού, ήταν επιτυχημένος εκδότης βιβλίων και καταξιωμένη αυτοδημιούργητη προσωπικότητα και επιθυμούσε να συμβάλλει στην πνευματική αναγέννηση της χώρας με τη δημιουργία του Λεξικού. «Το Μεγάλο Λεξικό όλης της Ελληνικής Γλώσσης», ολοκληρώθηκε και κυκλοφόρησε το 1950. Η σύνταξη του όπως προαναφέραμε ξεκίνησε το 1933, ενώ η προετοιμασία του από το 1930. Διευθυντής της σύνταξης ήταν ο Ιωάννης Ζερβός, ενώ συντονιστής την περίοδο του 1930 κατά την προετοιμασία του λεξικού, ήταν ο Γληνός. Χρησιμοποιήθηκε επιτελείο διακεκριμένων φιλολόγων και γλωσσολόγων όπως ο Γεώργιος Χατζηδάκης (1848-1941), ο Γεώργιος Γαρδίκας (1869-1936), ο Αχιλλεύς Τζάρτζανος (1873-1946), ο Βασίλειος Φάβης (1877-1950), ο Χαρίτων Χαριτωνίδης (1878-1954), ο Γεώργιος Αναγνωστόπουλος (1896-1936), ο Ιωάννης Σταματάκος (1896-1968), ο Ιωάννης Συκουτρής (1901-1937), ο Νικόλαος Ανδριώτης (1906-1976), ο Εμμανουήλ Κριαράς (1907-2014) και άλλοι πολλοί λόγιοι της εποχής.

Οι προσωπικότητες αυτές ήταν τα φωτισμένα πνεύματα της εποχής, όλοι δημοτικιστές. Ο Δημητράκος ήταν και αυτός δημοτικιστής και μάλιστα πρωτοπόρος στην εισαγωγή της στα δημοτικά σχολεία στη δεκαετία 1910-1920. Όταν αποφάσισε να εξαγγείλει την έκδοση του «Μεγάλου Λεξικού»⁵³ και ζήτησε τη συνδρομή λογίων που ήταν υπέρ της καθαρεύουσας συνάντησε συνεχής άρνηση. Μάταια προσπαθούσε να τους πείσει ότι ήταν αδιανόητο να αρκείται κάποιος στη σύγχρονη εποχή σε λεξικά της ελληνικής γλώσσας μέχρι το 1100 ή το 1300 μ. Χ. και να θεωρεί ότι η γλώσσα δεν εξελίχθηκε από τότε. Έμεινε πιστός στην άποψη του Χατζηδάκη για τη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας ανά τους αιώνες. Αλλά και ο Χατζηδάκης από τη μεριά του υποστήριξε την εκδοτική προσπάθεια του Δημητράκου διαπιστώνοντας την ανάγκη ανάληψης επιχειρηματικής πρωτοβουλίας τη στιγμή κατά την οποία το Ιστορικό Λεξικό που ο ίδιος είχε ξεκινήσει δεν μπορούσε να προχωρήσει με τους ρυθμούς που έπρεπε, διότι το κράτος δεν διέθετε την απαραίτητη οργανωτική και οικονομική υποδομή. Το έργο του Δημητράκου αναγνωρίστηκε από την Ακαδημία Αθηνών το 1935 και έλαβε το παράσημο του Φοίνικα 10 χρόνια αργότερα. Το λεξικό αποτελεί μέχρι σήμερα την πρωταρχική πηγή λεξικογραφίας και είναι απαραίτητο εργαλείο για κάθε διανοούμενο που επιθυμεί να διαχειριστεί σωστά την ελληνική γλώσσα. Ο Γ. Μπαμπινιώτης, μελετητής του λεξικού θα κρίνει το έργο αυτό ως «*το κύριο επίτευγμα της δεκαετίας του 1930*», μιας δεκαετίας ήδη πλούσιας σε εκδοτική προσφορά άλλων πρωτοπόρων εκδοτών.

Το λεξικό επαινέθηκε μεταξύ άλλων από το Γάλλο νεοελληνιστή Andre Mirabel και από τον Ιταλό γλωσσολόγο Αύγουστο Rostagni, ο οποίος δήλωσε ότι «*η αφετηρία του Λεξικού Δημητράκου προδήλως προερχόταν από κάποια επίσημη αρχή, καθώς δεν πίστευε ότι ένα έργο αυτής της πνοής θα μπορούσε ποτέ να ολοκληρωθεί από μια ιδιωτική επιχείρηση, χωρίς την έμμεση, έστω, αρωγή του κράτους. Η προσπάθεια ερχόταν σε αντίθεση με την εμπορική ζήτηση του έργου σε μια μικρή χώρα και σε μια εποχή, ιδιαίτερα δραματική, όπως ήταν το τέλος της δεκαετίας του 1940*». Η παρατήρηση του ξένου γλωσσολόγου τονίζει την κλίμακα και τη σημασία του επιτεύγματος. Το λεξικό ξεπερνούσε τις οικονομικές δυνατότητες ακόμη και μιας τεράστιας εκδοτικής ανησυχίας όπως της Δημητράκου. Το σπίτι δεν υπάρχει πια, αλλά το λεξικό και το κόστος της προσπάθειας υπάρχει.

---

⁵³Κώστας Χατζιώτης, Βιβλιοπωλεία και εκδοτικοί οίκοι στην Αθήνα, Δήμος Αθηναίων 2000, σελ 85

Δ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οι συνθήκες που επικρατούσαν στο χώρο του βιβλίου στο διάστημα 1950-1967

Πολλοί είναι οι λόγοι που σφραγίζουν αρνητικά την κίνηση των ιδεών και την εκδοτική δραστηριότητα την πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία. Υπήρχε ένας κόσμος ολόκληρος νικημένων πολιτικά και στρατιωτικά, με προβλήματα άμεσης επιβίωσης κάτω από συνθήκες ανελέητου και συστηματικού κυνηγητού. Αυτή η ολοκληρωτική, τρομοκρατία δεν αποτελούσε μια στιγμιαία εκτροπή, αλλά μια κατάσταση σχεδόν καθολική που διαπερνούσε όλο το κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό σώμα, διαμορφώνοντας το πολιτικό εκείνο πλαίσιο που επικράτησε όλα τα επόμενα χρόνια μοιράζοντας τον ελληνικό λαό σε πολίτη πρώτης και δεύτερης κατηγορίας, σε δεξιούς και αριστερούς⁵⁴. Σήμερα, η κατάσταση αυτή συνηθίζεται να ξεχνιέται ή να υποβαθμίζεται. Όμως, η πραγματικότητα δεν ήταν άλλη από αυτή που μας περιγράφει ο Κώστας Βάρναλης απαντώντας σε ερώτηση που του έκαναν το 1957 για τα καθημερινά κρούσματα λογοκρισίας. Έλεγε, λοιπόν, ότι *«δεν εννοείται καθεστώς βίας, και μάλιστα ξενικής, χωρίς λογοκρισία, στρατόπεδα συγκεντρώσεως και κατοχικούς νόμους. Από την 4η Αυγούστου δεν έπαψε μια στιγμή ν' ασκείται η λογοκρισία με διάφορους τρόπους. Κι αν ακόμα καταργηθεί ο κατοχικός νόμος που της παρέχει τυπική νομιμότητα, αυτό δε σημαίνει, πως θα καταργηθεί κι αυτή θ' ασκείται παρά τον νόμον!»*. Παρ' όλα αυτά η χώρα αγωνιζόταν να σταθεί στα πόδια της και το βιβλίο και ο κόσμος του αποτελούσαν κάτι το εξωπραγματικό και απρόσιτο *«Τα περισσότερα ελληνικά λογοτεχνικά βιβλία δεν έχουν παραπάνω από πενήντα ή εκατό πελάτες»*. Η διαπίστωση αυτή του Πέτρου Χάρη, μας δίνει χαρακτηριστικά τον βαθμό περιθωριοποίησης του βιβλίου (λογοτεχνικού και μη) στο κλείσιμο της δεκαετίας του '50. Μέσα σ' αυτήν, την πλούσια και αντιφατική σε οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις περίοδο, αναπτύσσεται για πρώτη φορά μεταπολεμικά ένα αξιόλογο, κίνημα κουλτούρας που εκφράζεται περισσότερο με αξιόλογα έργα στον χώρο της μουσικής (η σημαντική συμβολή του Μίκη Θεοδωράκη), αλλά που έχει συγκρίσιμα ευνοϊκά χαρακτηριστικά στο βιβλίο και τη μεγαλύτερη ροή ιδεών.

Το ρεύμα αυτό, χωρίς να 'ρθει σε σύγκρουση με το αστικό-μικροαστικό κατεστημένο ή με το παράλληλα αναπτυσσόμενο εργατικό - μικροαστικό ρεύμα υποκουλτούρας αποτελούσε στην πράξη έναν συγκεκριμένο πόλο θετικής αναφοράς. Βέβαια,

⁵⁴ Λουκάς Αξελός, Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση ιδεών στην Ελλάδα, Αθήνα 1984, β' έκδοση 2008, σελ 21

παραδοσιακή του μορφή, που εκφραζόταν και με την ανάδειξη αγνοημένων ή κυνηγημένων μέχρι τότε, λαϊκών μορφών έκφρασης (ρεμπέτικο, λ.χ.) εξέφραζε μιαν αμυντική, τουλάχιστον από την άποψη των αριστερών διανοουμένων, παρέμβαση στον χώρο της κουλτούρας.

Στον χώρο του βιβλίου, η κατάσταση φαίνεται να διαφοροποιείται. Αναμφίβολα, η παραφιλολογία εξακολουθεί να αποτελεί την «εθνική μας σταθερά», τροφοδοτούμενη κυρίως από τον περιοδικό Τύπο, τύπου «Ρομάντζο», «Θεατής», κ.λπ., ή από τις πλατιάς κατανάλωσης εκδόσεις, της «Μάσκας» του «Μυστήριου», του «Μικρού Ήρωα», κ.λπ. Από την άλλη μεριά όμως η συγκέντρωση μιας αξιόλογης μερίδας προοδευτικών ανθρώπων που στελέχωναν όλους τους τομείς έκδοσης και εμπορίας του βιβλίου (συγγραφείς, μεταφραστές, τυπογράφοι, εκδότες, βιβλιοπώλες), έδινε την δυνατότητα μιας αξιόμαχης προοπτικής. Ας μη φανταζόμαστε βέβαια εξαιρετικά σπουδαίες ανακατατάξεις μια και την περίοδο αυτή για συγκεκριμένους λόγους, κυρίαρχο είναι το σύμπλεγμα «εγκυκλοπαιδειών - χοντρού βιβλίου», που διατίθεται μέσω πλασιέδων από σπίτι σε σπίτι, ή των διάφορων «λαϊκών εκδόσεων» που πουλούν μικροπωλητές στους δρόμους της Αθήνας και Θεσσαλονίκης ή στα εμπορικά πανηγύρια των μεγάλων επαρχιακών πόλεων. Οι εκδόσεις αυτές, μείγμα προοδευτικής φιλολογίας με παραφιλολογία, αντανακλούσαν τον σημαντικό βαθμό καθυστέρησης ή και οπισθοχώρησης ακόμα που είχε υποστεί ο κόσμος του βιβλίου, αφού όπως ήδη αναφέρθηκε, για μια ολόκληρη εικοσιπενταετία που καλύπτει την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά μέχρι, σχεδόν, το τέλος της δεκαετίας του '50, ήταν κάτω από ανελέητο διωγμό. Εκατοντάδες βιβλία ήταν απαγορευμένα τελείως ή κυκλοφορούσαν ημιπαράνομα χέρι με χέρι. Αμυνόμενο στο αλύπητο αυτό κυνηγητό, το ΚΚΕ εξέδωσε ένα μεγάλο μέρος από τα βιβλία αυτά στην Ανατολική Ευρώπη, όπου ήδη βρίσκονταν αναγκαστικά εκπατρισμένοι δεκάδες χιλιάδες πολιτικοί πρόσφυγες. Πέρα από τις διάφορες κομματικές εκδόσεις, δημιούργησε τις «Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις» που κυκλοφόρησαν δεκάδες από τα πιο αξιόλογα βιβλία της σύγχρονης γραμματείας μας⁵⁵.

Δεν θα 'ναι υπερβολή να πούμε ότι και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '60 δεν είχε αποκατασταθεί το πριν το 1950 επίπεδο. Η παράδοση που είχαν διαμορφώσει εκδοτικοί οίκοι σαν την «Εστία», τον «Φέξη», τον «Ελευθερουδάκη», τον «Στοχαστή», τα «Νέα Βιβλία», τον «Αετό» και τον «Ζαχαρόπουλο» είχε ουσιαστικά

⁵⁵Λουκάς Αξελός, Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση ιδεών στην Ελλάδα, Αθήνα 1984, β' έκδοση 2008, 31-35

διακοπεί. Αυτό φυσικά, δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν αρκετοί έστω και βραχύβιοι, αξιόλογοι εκδοτικοί οίκοι⁵⁶, που η δράση τους ξεκίνησε από τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, χαρακτηριστικότεροι από τους οποίους ενδεικτικά ήταν οι «Εστία», «Φέξης», «Γαλαξίας», «Ίκαρος», «Εκδοτικόν Ινστιτούτου Αθηνών», «Πάπυρος», «Δίφρος», «Θεμέλιο», «Κέδρος», «Δωρικός», «Αστήρ», «Γκοβόστης», «Ατλαντίς», «Αρσενίδης», «Δαρεμάς», «Ζαχαρόπουλος», «Μαρής», «Μέλισσα», «Άγκυρα», «Γρηγόρης», «AlvinRedmanHellas», «Γκόνης», «ΐωλκός», «Τ.Δρακόπουλου», «20ός Αιώνας», «Μίνωας», «Γιοβάνης», «Εκδόσεις των Φύλων», «Παπαδήμας», «Φυτράκης», «Παπακώστας», «Gutenberg», «Ιστορικές Εκδόσεις», «Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις», κ.λπ. Από όλους αυτούς τους εκδοτικούς οίκους εκτός από την «Εστία» που με την κλασική σειρά της νεοελληνικής λογοτεχνίας αποτελούσε την μοναδική ίσως εκδοτική σταθερά συντηρητικής κατεύθυνσης στον ελληνικό χώρο και τους «Ζαχαρόπουλο», «Γκοβόστη» και «Ελευθερουδάκη» που λειτουργούσαν περισσότερο με βάση την κεκτημένη ταχύτητα από το αζεπέραστο για τα ελληνικά εκδοτικά πράγματα παρελθόν τους, για πολύ λίγους από τους υπόλοιπους μπορούμε να ισχυριστούμε ότι παρουσίαζαν μια ξεχωριστή ποιότητα στην όλη τους εκδοτική και πολιτιστική παρουσία. Ο «Ίκαρος», ο «Φέξης», ο «Γαλαξίας» και το «Θεμέλιο» είναι ίσως οι πιο χαρακτηριστικοί, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν αρκετά επιμέρους αξιόλογα στοιχεία και από τους υπόλοιπους. Ανδρωμένος τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια με πυρήνα του την ομάδα των «Νέων Γραμμάτων» και σημαντικούς ποιητικούς εκπροσώπους της γενιάς του '30, ο «Ίκαρος» υπήρξε ουσιαστικά ο εκδοτικός οίκος της ομάδας αυτής και των λογοτεχνικών κύκλων του. Συγκεκριμένος στις επιλογές του, αδιάλλακτα συντεχνιακός, κράτησε μιαν ελιτίστικη στάση αρνούμενος σταθερά την επέκτασή του σε άλλες εκδοτικές σφαίρες, αν και στην πρώτη του περίοδο δημοσίευσε αρκετές μεταφράσεις ξένων έργων. Ανεξάρτητα από αυτό έβγαλε μερικά από τα πιο αξιόλογα βιβλία της νεότερης γραμματείας μας.

Οι συνεργάτες του, αναφέρουμε τους βασικότερους: Σικελιανός, Σεφέρης, Ελύτης, Γκάτσος, Εγγονόπουλος, Ρώτας, Κουν, Μόραλης, Παπανούτσος, Τσαρούχης, κ.λπ., χωρίς προσβάσεις στο αναγνωστικό ή φιλότεχνο κοινό, αναδείχθηκαν στα χρόνια που

⁵⁶Χριστίνα Μπάνου, Διαχρονικά γνωρίσματα της εκδοτικής βιομηχανίας στον δυτικό πολιτισμό, Αθήνα 2008, σελ 57

ακολούθησαν, σε κεντρικές φιγούρες του πολιτιστικού μας βίου. Στο ενεργητικό του επίσης θα πρέπει να χρεώσουμε, το γεγονός ότι τα βιβλία του διακρίνονταν για την ιδιαίτερη αισθητική τους φροντίδα. Οι εκδόσεις «Γαλαξίας» ήταν μια φιλόδοξη, συντηρητικής κατεύθυνσης προσπάθεια, που συνετέλεσε στο να ανοίξει δρόμος στο βιβλίο τσέπης που μέχρι τότε αντιμετωπιζόταν σαν ένα περιφρονητέο ή αποτυχημένο είδος. Έχοντας συνολική εκδοτική οπτική, κυκλοφόρησε μέσα σε μια δεκαετία δεκάδες βιβλία Ελλήνων και ξένων συγγραφέων αναφέρω ενδεικτικά τους Παπαρρηγόπουλο, Ροΐδη, Παπαδιαμάντη, Καστανάκη, Σικελιανό, Εμπειρικό, Καββαδία. Ελύτη, Σεφέρη όπως και τους Μακιαβέλλι, Ντοστογιέφσκη, Καίσιερ, Κάφκα, Τζούς, Γκόγκολ, Φιτζέραλντ, Μίλλερ, Μπαλζάκ, Ρίλκε, κ.λπ.), προσπαθώντας με συστηματικό τρόπο να συγκροτήσει διάφορες σειρές, όπως αυτή των Αρχαίων Συγγραφέων, η σειρά Ποίησης και Θεάτρου, Δοκιμίου και Μελετών, Ελλήνων ή Ξένων Πεζογράφων. Ιδιαίτερη σπουδή επέδειξε στον μεταφραστικό τομέα γι' αυτό και μέχρι σήμερα πολλές μεταφράσεις του παραμένουν αξεπέραστες.

Οι εκδόσεις «Φέξι»⁵⁷, αποτέλεσαν κι αυτές μian αξιόλογη, όχι όμως ιδιαίτερα συστηματική παρέμβαση στον χώρο του βιβλίου με ορισμένες σειρές, η σημαντικότερη από τις οποίες στάθηκε αυτή των νέων Ελλήνων συγγραφέων που φιλοξένησε αρκετά γνωστά, αλλά και πολλά άγνωστα που καθιερώθηκαν τα αμέσως επόμενα χρόνια, ονόματα της σύγχρονης λογοτεχνίας μας. (Αναφέρουμε ενδεικτικά τα ονόματα των Δικταίου, Μαλάνου, Πολίτη, Παναγιωτόπουλου, Μαγκλή, Χάρη, Μπεράτη, Θεοτοκά, Γεραλή, Σαμαράκη, Βασιλικού, Μητροπούλου και Κουμανταρέα). Ενδιαφέρουσα, επίσης, υπήρξε η συμβολή του στον χώρο των μεταφράσεων ξένων έργων με σημαντικότερο επίτευγμα την καλαίσθητη σειρά «Πώς να γνωρίσουμε καλύτερα την Κίνα» που περιέλαβε τελικά τριάντα περίπου βιβλία.

Τέλος, το «Θεμέλιο» που συγκροτήθηκε εξ αρχής σαν μετωπικός κομματικός εκδοτικός οίκος της ΕΔΑ, αποτελούσε την συστηματικότερη και πιο φιλόδοξη απόπειρα της ιστορικής αριστεράς στον χώρο του βιβλίου. Ανεξάρτητα από την υπεροχή, σε σχέση με τα άλλα μη κομματικά εκδοτικά, που του έδινε η ενίσχυσή του από τον μηχανισμό της ΕΔΑ, η παρουσία του στον χώρο του βιβλίου ήταν κατά βάση θετική στον βαθμό που, έστω και μονόπλευρα, αποτελούσε καταφύγιο πολλών

---

⁵⁷Κώστας Χατζιώτης, Βιβλιοπωλεία και εκδοτικοί οίκοι στην Αθήνα, Δήμος Αθηναίων 2000, σελ 76

προοδευτικών συγγραφέων της περιόδου εκείνης και που ένα πολύ μικρό, τουλάχιστον, τμήμα του επιτελείου του προσπαθούσε αντιφατικά να ξεπεράσει την «σταθερά» κάποιων σοσιαλιστικών ρεαλισμών, προσφέροντας μια, σχετικά πάντα, ανοιχτότερη προβληματική. Προσανατολισμένο εν μέρει όπως και ο «Γαλαξίας»⁵⁸ στο βιβλίο τσέπης, κυκλοφόρησε μερικές σειρές με ενδιαφέροντα βιβλία Ελλήνων και ξένων συγγραφέων. Έτσι, εκτός από τα κλασικά μαρξιστικά κείμενα, αξιόλογη ήταν η συμβολή του στον χώρο των ξένων συγγραφέων με έργα των Τουαίν, Φίσερ, Χικμέτ, Αραγκόν, Καζάκιεβιτς, Νεσίν, Σαφ, κ.λπ. Ανάλογη, περίπου, είναι και η εικόνα στον χώρο του περιοδικού Τύπου, όπου κυκλοφορούν μερικές δεκάδες πολιτικά, λογοτεχνικά ή επιστημονικά περιοδικά περιορισμένης εμβέλειας και κυκλοφορίας. Χαρακτηριστικότερα από αυτά υπήρξαν η «Νέα Εστία», «Νέα Οικονομία», «Επιθεώρηση Τέχνης», «Ταχυδρόμος», «Ελληνική Αριστερά», «Θέατρο», «Εποχές», «Ιστορική Επιθεώρηση», «Σύγχρονα Θέματα», «Κούρος», «Κριτική», «Διεθνής Επιθεώρηση», «Δρόμοι της Ειρήνης», «Οικονομική και Πολιτική Έρευνα», «Διαγώνιος», «Φιλολογική Πρωτοχρονιά», «Αντί-ιμπεριαλιστής», «Αναγέννηση», «Ενδοχώρα», «Ζυγός», «Καινούρια Εποχή», «Ερανιστής», «Πάλι», «Πανσπουδαστή», «Νέα Ελληνικά», «Νέα Πορεία», «Σπουδαστικός Κόσμος», «Νέος Φοιτητής», καθώς και τα ελληνοκυπριακά «Πνευματική» και «Φιλολογική Κύπρος». Βρισκόμαστε στην περίοδο ακόμα όπου κυρίαρχο εξακολουθεί να παραμένει το διπολικό μετεμφυλιακό κλίμα. Γι' αυτό ακριβώς και η πληθωρικότητα αυτή είναι φαινομενική στον βαθμό που η ουσιαστική κυκλοφορία των ιδεών περνάει από τρία - τέσσερα έντυπα, ενώ τα υπόλοιπα κατά κανόνα μένουν στα αζήτητα ή κυκλοφορούν σε εξαιρετικά περιορισμένους κύκλους διανοομένων. Οι κάποιες κινήσεις που υπόγεια συντελούνταν στα σπλάχνα της ιστορικής αριστεράς, δεν αποτελούσαν παρά μικρά επεισόδια σε σχέση με ότι επρόκειτο να επακολουθήσει. Η συγκρότηση διαφορετικών πολιτικών και πολιτιστικών εκδοχών προσεγγίζεται ψηλαφιστά και εξαιρετικά δύσκολα.

1.1.Μανιφέστο για τη νέα εποχή, το Ελεύθερο πνεύμα του Γ.Θεοτοκά

Από την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους, η σύγχρονη πολιτική και πνευματική ζωή της Ελλάδας χαρακτηρίζεται από διχασμό και εσωτερικές διαμάχες. Μέχρι το 1922,

---

⁵⁸Κώστας Χατζιώτης, Βιβλιοπωλεία και εκδοτικοί οίκοι στην Αθήνα, Δήμος Αθηναίων 2000σελ 45

οπότε και το απολυτρωτικό όνειρο διαψεύσθηκε οριστικά, οι διαφωνίες αφορούσαν περισσότερο στα μέσα και λιγότερο στους στόχους. Οι συγκρουόμενες απόψεις του βασιλιά Κωνσταντίνου Α' και του πρωθυπουργού Ε. Βενιζέλου σχετικά με την είσοδο της Ελλάδας στον Πρώτο παγκόσμιο πόλεμο οδήγησαν στον Εθνικό Διχασμό του 1915-17, που υπήρξε μια βαθιά τραυματική εμπειρία. Επιπλέον, πυροδότησε νέες προστριβές και έφερε στην επιφάνεια παλαιότερες και βαθύτερες διχόνοιες, που ανάγονταν σε ζητήματα πολιτικής και διακυβέρνησης, δηλαδή τη μορφή του κράτους και το πολίτευμα της Ελλάδας. Ο κλονισμός που δέχθηκε το πολίτευμα της μοναρχίας στη διάρκεια της περιόδου που καλύπτει αυτό το κεφάλαιο, αποτελεί ένα μόνο σύμπτωμα της θεμελιώδους ιδεολογικής αντίθεσης, η οποία αυτή τη φορά περισσότερο αφορά στους στόχους και λιγότερο στα μέσα. Η αντιπαλότητα αυτή συνέχισε να τραυματίζει την ελληνική ζωή και μετά το τέλος του Δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, έως τις αρχές της δεκαετίας του '70⁵⁹.

Στην περίοδο αυτή, η θεμελιώδης διάσπαση της ελληνικής κοινωνίας και της πνευματικής ζωής άλλαξε χαρακτήρα και ακολούθησε το παγκόσμιο ρεύμα της πολιτικής διάσπασης σε Αριστερά και Δεξιά. Τη μεταστροφή αυτή προκάλεσαν συνθήκες ενδογενείς της ελληνικής κοινωνίας και πολιτικής αλλά την επηρέασαν και οι διεθνείς εξελίξεις. Η αποτυχία της «Μεγάλης Ιδέας» απαιτούσε μια βαθιά επανεξέταση των αντιλήψεων περί ελληνικότητας και εθνικής ταυτότητας. Ταυτόχρονα, αυτό το ιδεολογικό κενό δημιούργησε πολιτική αστάθεια και σώρευσε εξαιρετικές οικονομικές και κοινωνικές προκλήσεις, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την ένταξη των μεταναστών. Ταυτόχρονα, όπως σημειώθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, τα σοσιαλιστικά ιδανικά άρχισαν να κερδίζουν έδαφος στην Ελλάδα και το 1918 δημιουργήθηκε το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος, το οποίο μετονομάστηκε σε ΚΚΕ δύο χρόνια αργότερα μετά την τραγωδία του 1922. (ΚΚΕ). Έκτοτε, η προοπτική του κοινωνικού μετασχηματισμού σύμφωνα με τις γραμμές της ρωσικής επανάστασης του 1917 διαφαίνεται στον πολιτικό ορίζοντα, είτε ως στόχος είτε ως κίνδυνος.

Πρόσφατες οικονομικές μελέτες αποδεικνύουν ότι η Ελλάδα, παρά την κατάρρευση των ισχυρών χρηματαγορών, κατάφερε να ανταπεξέλθει επιτυχώς στη διεθνή οικονομική κρίση των αρχών της δεκαετίας του '30 και η οικονομία της προσαρμόστηκε γρήγορα στις νέες συνθήκες, που απαιτούσαν αυτάρκεια. Στην ουσία

---

⁵⁹MarioVitti, Η γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και μορφή, Αθήνα 1975, σελ38

η οικονομία άλλαξε κατεύθυνση, εγκατέλειψε το διεθνή προσανατολισμό και άρχισε να στηρίζεται στην εκμετάλλευση του εγχώριου εργατικού δυναμικού, επιδιώκοντας από τα μέσα της δεκαετίας του '30 κάποια αυτοδυναμία. Στο ίδιο πνεύμα κινήθηκαν και οι συγγραφείς. Στον πολιτικό στίβο, ωστόσο, το χάσμα μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς στην Ελλάδα, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, ήταν πολύ ευρύ για να γεφυρωθεί, με αποτέλεσμα να προκληθεί σχίσμα. Δεξιοί σχηματισμοί, καταρχήν το 1936 όπως και πάλι το 1967, επέβαλαν δικτατορικά καθεστώτα στο όνομα ενός κακώς εννοούμενου εθνικισμού και επικαλούμενοι τη σωτηρία του έθνους από τον κομμουνιστικό κίνδυνο. Από την άλλη πλευρά, το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, τόσο στην εσωτερική του οργάνωση όσο και στο πολιτικό του πρόγραμμα, δεν ήταν λιγότερο αυταρχικό, ήταν όμως πάντα συνεπές στις αρχές του. Όσον αφορά, τέλος, στον ενδιάμεσο πολιτικό χώρο (ο οποίος συχνά, και όχι μόνο στην Ελλάδα, χαρακτηρίζεται 'φιλελεύθερος', 'ανθρωπιστικός' και 'πλουραλιστικός'), αποδείχθηκε ανίκανος να διεκδικήσει ουσιαστικό ρόλο, τόσο στη δεκαετία του '30 όσο και αργότερα του '60. Αυτό οφειλόταν πιθανότατα στο μεγάλο ιδεολογικό φάσμα που κάλυπτε ο κεντρώος αυτός χώρος. Με τις πολλές και αποκλίνουσες αντιλήψεις, όπως φαίνεται, κανένα πολιτικό κόμμα, όσο μετριοπαθές κι αν ήταν, δεν θα μπορούσε για μεγάλο διάστημα να συγκρατεί όλα τα τμήματα της κοινωνίας, ούτε καν τα ίδια του τα μέλη. Αυτή η αδυναμία σύγκλισης επέτρεψε την επιβολή των αυταρχικών καθεστώτων στις δεκαετίες του '30 και του '60, ενώ και στη δεκαετία του '40, μετά τη λήξη του Δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, οι ίδιες αυτές φιλελεύθερες δυνάμεις απέτυχαν να προλάβουν την πόλωση Αριστεράς-Δεξιάς, που αναπόφευκτα οδήγησε στον Εμφύλιο πόλεμο.

Τα σημαντικότερα γεγονότα που σημάδεψαν την ιστορία αυτής της περιόδου είναι, γνωστά: η κυβέρνηση Βενιζέλου (1928-1932), η συνέχιση της πολιτικής αστάθειας, η επιστροφή της μοναρχίας (μετά από νοθευμένη ψηφοφορία) το 1935, η δικτατορία της 4ης Αυγούστου 1936, το «Όχι» του Μεταξά την 28η Οκτωβρίου 1940, η νίκη κατά των Ιταλών το χειμώνα του '40-'41, η Κατοχή (1941-44).⁶⁰

Όταν ο Χίτλερ εισέβαλε στην Ελλάδα, ο Μεταξάς είχε ήδη πεθάνει και η ελληνική κυβέρνηση φυγαδεύτηκε μέσω Κρήτης στην Αίγυπτο. Όλες οι διπλωματικές ενέργειες και επαφές, που αφορούσαν στο μέλλον της χώρας, συνεχίστηκαν στο

⁶⁰MarioVitti, Η γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και μορφή, Αθήνα 1975, σελ38

Καιρό και στο Λονδίνο. Στο μεταξύ, οι Έλληνες αντιστέκονταν στις γερμανικές δυνάμεις Κατοχής. Ως το 1943 την αντιστασιακή δράση στα βουνά της κεντρικής Ελλάδας είχαν αναλάβει σχεδόν αποκλειστικά οι κομμουνιστές. Καθώς ο Μεταξάς είχε κηρύξει το Κομμουνιστικό Κόμμα εκτός νόμου, τα περισσότερα στελέχη του δεν μπόρεσαν να ακολουθήσουν την ελληνική κυβέρνηση στη Μέση Ανατολή και έμειναν πίσω. Οι αντιθέσεις μεταξύ των αντιστασιακών ομάδων μέσα στην Ελλάδα εξελίχθηκαν σε συγκρούσεις ήδη από το 1943. Το 1944 επέστρεψε στην Αθήνα η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση από την Αίγυπτο, η οποία όμως δεν μπόρεσε να αποτρέψει τη σύγκρουση. Η φιλομοναρχική πολιτική της Αγγλίας και η πίεση που ασκούσε για την επαναφορά της μοναρχίας έφεραν στην επιφάνεια παλαιότερες και βαθύτερες αντιθέσεις σχετικές με το πολιτειακό ζήτημα. Τον Δεκέμβριο του 1944 ξέσπασε εμφύλιος στους δρόμους της Αθήνας. Όλες οι προσπάθειες εποικισμού απέτυχαν, ο Βασιλιάς Γεώργιος επέστρεψε στην Ελλάδα τον Σεπτέμβριο του 1946 και ο πόλεμος ξανάρχισε στα βουνά της ηπειρωτικής Ελλάδας μεταξύ 1946 και 1949, σε μια τρίτη φάση του Εμφυλίου Πολέμου.

Θα περίμενε κανείς όλα αυτά να επηρεάσουν και τη λογοτεχνική παραγωγή, προσδίδοντας της χαρακτήρα έντονα πολιτικό. Η αλήθεια είναι ότι με τη στενή έννοια του όρου η λογοτεχνία της περιόδου δεν είναι 'πολιτική'. Αναμφίβολα, κοινός παρονομαστής όλων σχεδόν των λογοτεχνικών έργων που θα εξεταστούν σε αυτό το κεφάλαιο είναι η αναζήτηση ενός νέου ιδεολογικού στίγματος. Ακόμη και οι πολιτικές εξελίξεις, που με συντομία παρουσιάστηκαν παραπάνω, μπορούν να θεωρηθούν ως εκδηλώσεις, εμφανείς σε μεγάλη κλίμακα, της ίδιας βασικής αναζήτησης. Μόνο λίγοι συγγραφείς πήραν θέση και αφιερώθηκαν στην Αριστερά, κάποιοι περισσότερο από άλλους. Το άλλο άκρο, που εκπροσωπείται πολιτικά από την απολυταρχική εξουσία του Μεταξά, δεν προσέλκυσε λογοτεχνικούς υποστηρικτές. Το μεγαλύτερο μέρος των συγγραφέων εγκαταστάθηκε στη μέση. Μια τέτοια προσέγγιση όμως της λογοτεχνίας μιας περιόδου, με βάση τις πολιτικές θέσεις των συγγραφέων, όπως έγινε σε πρόσφατη μελέτη της δεκαετίας του '30, είναι πολύ άκομψη. Από τη μια πλευρά, οι αριστεροί συγγραφείς αντιλαμβάνονταν και ερμήνευαν τον κόσμο γύρω τους μέσα από το πρίσμα του δικού τους σταθερού ιδεολογικού πλαισίου, το οποίο αντικατοπτρίζουν στο έργο τους. Από την άλλη, όσοι δεν προσχώρησαν στην Αριστερά, και ήταν πολλοί αυτή την περίοδο, ανέλαβαν μια μεγάλη ευθύνη: να δημιουργήσουν ένα νέο ιδεολογικό σύστημα ικανό να αντικαταστήσει το παλιό που είχε ήδη ξεπεραστεί μετά την κατάρρευση του Μεγάλη

ιδέα, αλλά και ικανή να λειτουργήσει ως αντίβαρο στο μαρξιστικό μοντέλο, προσφέροντας μια εντελώς νέα εναλλακτική δυνατότητα. Μόνο με αυτές τις στατιστικές μπορεί κανείς να κατανοήσει την ποσότητα και την ποικιλία πειραματισμών που χαρακτήρισε την ελληνική λογοτεχνική δημιουργία στη δεκαετία του 1930 και λειτούργησε ως καταλύτης στη διαμόρφωση των επόμενων γενεών⁶¹.

Το επόμενο έτος της αυτοκτονίας του Καρυωτάκη, ένας νεαρός πτυχιούχος της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών δημοσίευσε (με ψευδώνυμο) ένα φυλλάδιο με τίτλο *Ελεύθερο πνεύμα*}. Συγγραφέας του αποδείχτηκε ότι ήταν ο Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966), ο οποίος στις επόμενες δεκαετίες καθιερώθηκε με τα μυθιστορήματα και τα θεατρικά του έργα και αναγνωρίστηκε ως μία από τις ηγετικές φυσιογνωμίες της επονομαζόμενης «γενιάς του τριάντα». Αυτός ο όρος πρωτοχρησιμοποιήθηκε από και για την ομάδα των νεωτεριστών ποιητών και μυθιστοριογράφων, που δούλεψαν ομαδικά στην έκδοση του λογοτεχνικού περιοδικού *Τα Νέα Γράμματα* (1935-44). Η χρήση του όμως επεκτάθηκε και έφθασε να περιλαμβάνει σχεδόν όλες τις μορφές λογοτεχνικών πειραματισμών που άρχισαν εκείνη τη δεκαετία. Βέβαια, όταν ο Θεοτοκάς έγραφε το *Ελεύθερο πνεύμα*, τα πράγματα ήταν ακόμη ασαφή. Καμία από τις νέες παρεκκλίσεις, που επρόκειτο να σημαδέψουν τη νέα δεκαετία, δεν είχε ακόμα εφαρμοσθεί, ενώ λίγοι μόνο από τους συγγραφείς, οι οποίοι στη συνέχεια άσκησαν επιρροή, ήταν τότε γνωστοί στον Θεοτοκά. Παρ' όλα αυτά, εκ των υστέρων, το *Ελεύθερο πνεύμα* μπορεί να θεωρηθεί ως το μανιφέστο της γενιάς του Θεοτοκά. Το *Ελεύθερο πνεύμα*⁶² είναι ένα έργο γεμάτο νιότη και ενθουσιασμό. Τα συμπεράσματά του είναι συχνά εκτενή και ξεκάθαρα. Ο Θεοτοκάς συζητά γιατί, κατά την άποψή του, η ελληνική λογοτεχνία του προηγούμενου αιώνα απέτυχε σε αυτό το φυλλάδιο. μια δύσκολη θέση που επιδεινώθηκε από την ιδεολογική πόλωση της γενιάς του Πρώτα και κύρια, επιτίθεται στη λογοτεχνία της προηγούμενης πενήντα χρόνων για την έμφαση στην ομάδα πάνω από το άτομο, για αυτό που βλέπει τον δουλικό ρεαλισμό και για το πολύ στενό του πεδίο εφαρμογής. Όσον αφορά την ποίηση, βρίσκει μικρή διάκριση μεταξύ Καβάφη και Καρυωτάκη, και θεωρεί το έργο τους αδιέξοδο. Ο Θεοτοκάς δίνει μελλοντικές συνταγές καθαρίζοντας το έδαφος με αυτόν τον δραστικό τρόπο. Οι Έλληνες συγγραφείς πρέπει να κοιτάζουν έξω από τα σύνορά τους, προς την Ευρώπη. Ο Ψυχάρης είχε ήδη συνδέσει την ανάπτυξη της ελληνικής λογοτεχνίας με την εδαφική

⁶¹Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία*, Αθήνα 1996, σελ 176

⁶²Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία*, Αθήνα 1996, σελ 178

επέκταση του ελληνικού κράτους. Αντίθετα, ο Θεοτοκάς αναφέρεται στη διπλωματία: «Μια λογοτεχνία αποχτά διεθνή σημασία όταν αρχίσει να επιδρά, χωρίς βέβαια να παύει ποτέ να επιδράται».

Απαραίτητη προϋπόθεση, την οποία επαναλαμβάνει σε όλο το δοκίμιο, είναι η πνευματική ελευθερία. Ο Θεοτοκάς καταθέτει μια ορθολογική πρόταση για μια νέα θεωρητική προσέγγιση των προβλημάτων της εποχής. Και αυτό, όπως υποστηρίχθηκε στην προηγούμενη ενότητα, αποδείχτηκε πράγματι ένα πολύ ζωτικό συστατικό για μεγάλο μέρος της λογοτεχνίας που ακολούθησε. Την άποψή του εκφράζει λακωνικά ένας από τους ήρωες του πρώτου μυθιστορήματός του, Αργώ: «Όλες οι θεωρίες περιέχουν μια δόση αλήθειας».

Στο χώρο της πεζογραφίας, ο Θεοτοκάς υποστηρίζει τη δημιουργία ενός νέου αστικού μυθιστορήματος ικανού να εκφράσει την πολυπλοκότητα, τις τεχνικές εξελίξεις και τη διεθνή διάσταση της τρέχουσας ζωής της πόλης, ένα πρόγραμμα το οποίο, όπως θα φανεί, ποτέ δεν πραγματοποιήθηκε ολότελα κατά τη διάρκεια της ζωής του. Στη λογοτεχνία, γενικά, το Ελεύθερο πνεύμα διεκδικεί ένα ρόλο για την τέχνη και τον καλλιτέχνη, ο οποίος είναι έντονα διαποτισμένος από το πνεύμα του Ρομαντισμού του 19ου αιώνα. Ο καλλιτέχνης, σύμφωνα με την αντίληψη του Θεοτοκά, είναι ένα χαρισματικό πλάσμα, με το εξαιρετικό προνόμιο μιας δαιμονικής ικανότητας, της οποίας τη δύναμη πρέπει να ελέγξει με την αρετή της τέχνης του, για να μην καταστραφεί από αυτή. Πάνω από κάθε οικονομική ή κοινωνική χρησιμότητα στέκεται η επίτευξη της καλλιτεχνικής δημιουργίας.⁶³ Κατά βάση πρόκειται για την κληρονομιά της γενιάς του Παλαμά και του Καβάφη, αν και ο νεαρός Θεοτοκάς θα ήταν μάλλον απρόθυμος να το παραδεχτεί.⁶³

1.2. Το Αντικοινοβουλευτικό Πραξικόπημα του 1967 και οι επιπτώσεις του στο χώρο του βιβλίου

Από το 1967 ως το 1974, την επταετία της Χούντας, συντελέστηκε μια σημαντική αλλαγή: η πόλωση που χαρακτήριζε την ελληνική πολιτική ζωή από τα χρόνια της Μικρασιατικής Καταστροφής περίπου εισήλθε σε μια νέα φάση, της οποίας τα θεμέλια τέθηκαν, όπως αποδεικνύεται τώρα, με το πλεονέκτημα της εκ των υστέρων θεώρησης, στη δεκαετία του '60. Γενικά, η δικτατορία της Χούντας στηρίχθηκε στη ρητορική του καθεστώτος Μεταξά και επέβαλε κανόνες που περιορίζουν τις

⁶³Roderick Beaton, Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία, Αθήνα 1996, σελ 179

δραστηριότητες της αριστεράς που είχαν δημιουργηθεί αρχικά κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου. Η λογοκρισία⁶⁴, κατά τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας, ήταν τόσο αυστηρή, που πολλοί λογοτέχνες αρνήθηκαν να εκδώσουν έργα τους στην Ελλάδα. Συγγραφείς διαφορετικών πολιτικών πεποιθήσεων ενώθηκαν προκειμένου να αντισταθούν σ' ένα καθεστώς το οποίο θεώρησαν καταπιεστικό και χυδαίο. Η πρώτη συντονισμένη προσπάθεια κατά της λογοκρισίας (τύπους συμμόρφωση προς τους κανόνες, στην ουσία παράβασή τους) κατέληξε στην έκδοση του γνωστού τόμου 'διαμαρτυρίας' το 1970, τα Δεκαοκτώ κείμενα. Τον επόμενο χρόνο, η κηδεία του ποιητή Γιώργου Σεφέρη απροσδόκητα μετατράπηκε σε μαζική και ειρηνική λαϊκή διαδήλωση κατά του καθεστώτος. Η αντίδραση κορυφώθηκε δύο χρόνια αργότερα με τα βίαια επεισόδια στο Πολυτεχνείο, το Νοέμβριο του 1973.

Η περίοδος μετά τη μεταπολίτευση του 1974 παρουσιάζει πολλές ομοιότητες αλλά και πολλές διαφορές με τα χρόνια πριν από τη Χούντα. Στη σφαίρα της πολιτικής, η ίδρυση δύο νέων μεγάλων κομμάτων, που προσδιορίστηκαν περισσότερο από τις φυσιογνωμίες των ηγετών τους παρά από το πολιτικό τους πρόγραμμα, συνέχισε την από καιρό καθιερωμένη (και για πολλούς χαμένη) παράδοση της ελληνικής πολιτικής ζωής. Η Νέα Δημοκρατία, το κόμμα του Κωνσταντίνου Καραμανλή, που κυβέρνησε από το 1974 ως το 1981, και το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ), είναι κόμματα προσωποπαγή, που υπήρξαν χάρη στην προσωπικότητα και την επιρροή των χαρισματικών ιδρυτών τους. Αν και οι πολιτικοί σχηματισμοί που δημιουργήθηκαν το 1974 ήταν καινούριοι, οι ηγέτες τους ήταν παλιοί πολιτικοί. Οι παραδοσιακές πελατειακές σχέσεις στην πολιτική και τις δημόσιες υπηρεσίες, μια ακόμη κληρονομιά του παρελθόντος, συνεχίστηκαν και στη δεκαετία του 1980.

Η δεύτερη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ από το 1985 ως το 1989 υπέστη εξαιρετική φθορά από σκάνδαλα και οικονομικές ατασθαλίες, που στιγματίσαν τη δημόσια ζωή και δημιούργησαν ατμόσφαιρα κυνισμού και δυσπιστίας. Αυτά ως προς τις ομοιότητες. Οι διαφορές όμως με την προηγούμενη περίοδο είναι ακόμη μεγαλύτερες. Στο διάστημα από το 1974 ως το 1992 τα δύο μεγάλα κόμματα διαδέχτηκαν το ένα το άλλο στην εξουσία μετά από γενικές εκλογές. Βέβαια, οι εκλογές του 1989-90 έδωσαν κοινοβούλια βραχύβια και η πλειοψηφία της Νέας Δημοκρατίας, με αρχηγό τώρα τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, ήταν οριακή. Όμως ούτε το 1981 ούτε το 1990 δημιουργήθηκε καμιά απειλή στρατιωτικής επέμβασης ή εκλογικής νοθείας που θα

---

⁶⁴Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα), Αθήνα, σελ 158-162

αλλοιώνε το εκλογικό αποτέλεσμα. Και αυτό αποτελεί μεγάλη διαφορά από τις προηγούμενες εκλογικές αναμετρήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορία⁶⁵.

Και άλλες πιο θεμελιώδεις αλλαγές, που ανιχνεύονται τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1960, γίνονται ορατές στην περίοδο μετά τη μεταπολίτευση. Αφού νομιμοποιήθηκαν τα πολιτικά κόμματα του αριστερού χώρου το 1974, το Κομμουνιστικό Κόμμα σταθεροποίησε το ποσοστό των ψήφων που συγκέντρωνε στις ελεύθερες εκλογές στο 10% περίπου. Η σφοδρή σύγκρουση Δεξιάς-Αριστερά, που εκδηλώθηκε κυρίως μετά το 1922 και γνώρισε εξαιρετική ένταση την περίοδο του Εμφύλιου πολέμου, σταμάτησε να επηρεάζει την εθνική ζωή. Άλλα προβλήματα κυριαρχούσαν τώρα: στο εσωτερικό αφορούσαν στην κατάσταση της οικονομίας, ενώ στις εξωτερικές υποθέσεις στις διαπραγματεύσεις για τη θέση της Ελλάδας στη διεθνή κοινότητα, ώστε να έχει μεγαλύτερη συμμετοχή στις αποφάσεις και μικρότερη εξάρτηση από τις ξένες δυνάμεις. Ο αρχιτέκτονας της ένταξης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα (που πραγματοποιήθηκε σε δύο στάδια, το 1981 και το 1988) ήταν ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο οποίος είχε υπογράψει ήδη από το 1962 Συμφωνία Σύνδεσης με την τότε Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. Παρά τη σύγχυση που επικρατούσε στη δεκαετία του '70 και στις αρχές της επομένης σχετικά με την ορθότητα και τις συνέπειες της

προσχώρησης της Ελλάδας, στα τέλη της δεκαετίας ήταν πλέον σαφές ότι η συμμετοχή θα επέφερε σοβαρά οικονομικά οφέλη και κατά συνέπεια αλλαγή στις παραδοσιακές πελατειακές σχέσεις της Ελλάδας με μία μόνο μεγάλη δύναμη.

Στην περίοδο από το 1947 ως το 1974 αναπόφευκτα η δύναμη αυτή ήταν οι ΗΠΑ, αφού η συμβολή τους στη νίκη της Δεξιάς κατά τον Εμφύλιο πόλεμο ήταν καθοριστική. Αν και η αμερικανική ανάμιξη στις υποθέσεις της Ελλάδας αυτή την περίοδο πολλές φορές παρουσιάζεται με κάποια δόση υπερβολής και οι ισχυρισμοί ότι η ΣΙΑ οργάνωσε το πραξικόπημα του 1967 παραμένουν αναπόδεικτοι, είναι φανερό ότι σε όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου η Ελλάδα βρισκόταν στην πρώτη γραμμή του μετώπου του Ψυχρού πολέμου μεταξύ του ΝΑΤΟ και του Συμφώνου της Βαρσοβίας. Μόνο κάτω από αυτές τις συνθήκες είναι δυνατό να κατανοηθεί η επιφυλακτική στάση που έδειξαν απέναντι στη Χούντα οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες και ακόμη περισσότερο η ρητή επιδοκιμασία διαδοχικών αμερικανικών κυβερνήσεων. Από αυτό το πρίσμα και από την προοπτική της δεκαετίας του 1990

---

⁶⁵Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα), Αθήνα, σελ 158-162

πια, αποδεικνύεται ότι η Ελλάδα στα 1973-4 ήταν το πρώτο μικρό κράτος της ανατολικής Ευρώπης το οποίο ανέτρεψε ένα αντιδημοκρατικό καθεστώς που είχε επιβληθεί και διατηρούνταν στην εξουσία από τη δυναμική του Ψυχρού πολέμου.

Χωρίς να υποτιμά κανείς τη συνεχιζόμενη αμερικανική εμπλοκή στις ελληνικές υποθέσεις και μετά το 1974, δίχως όμως και να υπερεκτιμά τη σημασία της ένταξης της Ελλάδας το 1981 στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα ως ισότιμο μέλος, αντιλαμβάνεται ότι ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '60 οι ελληνικές πολιτισμικές αντιλήψεις παίρνουν ένα διεθνή πλέον χαρακτήρα. Αυτός ο νέος προσανατολισμός σταδιακά αντικατέστησε τους παλιούς ανταγωνισμούς της ψυχροπολεμικής περιόδου και ταυτοχρόνως έδωσε μια εντελώς νέα κατεύθυνση στην 'αναζήτηση της ταυτότητας', που σημάδεψε τις τραυματικές δεκαετίες του '20, του '30, ως και του '40, και που σχολιάστηκε στα προηγούμενα δύο κεφάλαια. Χαρακτηριστικό δείγμα είναι το εξής: η ανεξαρτητοποίηση της Κύπρου το 1959 ⁶⁶διέψευσε τις ελληνικές ελπίδες για εδαφικά κέρδη στο νησί. Το 1974 όμως αναζωπυρώθηκαν από το στρατιωτικό καθεστώς των Συνταγματαρχών και οι συνέπειες ήταν καταστροφικές. Έγινε εντέλει φανερό ότι στο μέλλον η ελληνική παρουσία στην παγκόσμια σκηνή δεν μπορούσε να βασιστεί σε εδαφική επέκταση. Την ίδια εποχή άρχισαν να αλλάζουν οι αντιλήψεις σχετικά με την έννοια της 'ελληνικότητας' (σε αυτό συνέβαλαν και οι αναχρονιστικές ιδέες των Συνταγματαρχών). Σε μια επίσκεψη στα βυζαντινά μοναστήρια της Ανατολής το 1950, ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης κατέληξε στο συγκλονιστικό συμπέρασμα ότι «η Ελλάδα ολόκληρη είναι, από πολλές απόψεις, μια άκρη». Ο ελληνισμός δεν συνδέεται πλέον με φυσική περιοχή ή καθαρή εθνική ταυτότητα.

Ο Σεφέρης δεν ήταν ο μόνος που θεωρούσε τους σύγχρονους Έλληνες κληρονόμους των ανατολικών ορθόδοξων παραδόσεων που εκτείνονταν πολύ πέρα από τα εθνικά ή γεωγραφικά όρια. Την ίδια περίπου εποχή γίνεται φανερό ότι μέσω της μετανάστευσης ο ελληνικός πολιτισμός είχε στην ουσία διαδοθεί σε ολόκληρο τον κόσμο. Στα μεταπολεμικά χρόνια, ισχυρές κοινότητες του εξωτερικού (της Αμερικής, για παράδειγμα) άρχισαν να προβάλλουν διακριτικά έναν 'εθνικό' χαρακτήρα μέσα στις χώρες υποδοχής τους, ενώ οι νεότεροι μετανάστες, κυρίως στην Αυστραλία, από την αρχή διαφοροποιήθηκαν και διατήρησαν την ελληνική τους ταυτότητα⁶⁷.

⁶⁶Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα), Αθήνα, σελ 163

⁶⁷Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα), Αθήνα, σελ 158-162

Αυτές οι δύο νέες αντιλήψεις έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη 'διεθνοποίηση' της έννοιας της 'ελληνικότητας' στα χρόνια που ακολούθησαν τη Χούντα. Συνειδητοποιήθηκε η σημασία της ορθόδοξης ανατολικής κληρονομιάς. Η σημασία των πνευματικών αρχών και των κοινωνικών απόψεων, όπως διατυπώθηκαν από την Ορθόδοξη Εκκλησία, αναγνωρίστηκε τόσο από τον λαό όσο και από τους ακαδημαϊκούς. Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι αυτή η 'Νέα Ορθοδοξία', όπως ονομάστηκε από τη δεκαετία του '70 και μετά, παρουσιάζεται διαμετρικά και ανυποχώρητα αντίθετη με την ένταξη της Ελλάδας στη δυτική Ευρώπη και ιδιαίτερα με την αφομοίωση των δυτικών υλικών αξιών. Αυτή η αμφιταλάντευση της Ελλάδας μεταξύ Ανατολής και Δύσης εκφράζει μια αμφιθυμία βαθύτερη από την εκδήλωση του ψυχροπολεμικού σχίσματος μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς, δηλαδή της υποταγής στην Ουάσιγκτον και της υποταγής στη Μόσχα. Η θεώρηση όμως της κατάστασης υπό το πρίσμα των σημερινών συνθηκών του '1995 οδηγεί αναπόφευκτα στο συμπέρασμα ότι, αν στο μέλλον αποδειχθεί πως το 1992 δεν ήταν τίποτε άλλο παρά ένα συμβατικό ορόσημο, η σημασία του δεν θα βρίσκεται στη δημιουργία της Ενιαίας Αγοράς, που προκάλεσε η Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά στη βίαιη αναζωπύρωση του εθνικισμού, του οποίου ζωντανό παράδειγμα παραμένει ο εμφύλιος πόλεμος στη Βοσνία, που ξέσπασε το Μάρτιο αυτού του έτους. Συγχρόνως, οι κινήσεις των διεθνών οργανισμών να αναγνωρίσουν την πρώην Γιουγκοσλαβική δημοκρατία της Μακεδονίας με το όνομα 'Μακεδονία' είχαν ως αποτέλεσμα να εγείρουν έντονα εθνικιστικά αισθήματα στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Επομένως, θα μπορούσε κανείς εκ των υστέρων να αναρωτηθεί μήπως η έντονη διεθνιστική τάση, που σύμφωνα με τα δεδομένα αυτού του κεφαλαίου δεσπόζει στην ελληνική πολιτιστική ζωή από το 1974 και μετά, πήρε αντίθετη φορά ή μήπως δεν υπήρξε καθόλου. Βέβαια, πρέπει να έχει κανείς πάντα στο νου του ότι όλες οι ελληνικές διπλωματικές πρωτοβουλίες σχετικά με το διαμελισμό της πρώην Γιουγκοσλαβίας έγιναν μέσω της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των Ηνωμένων Εθνών.

Στην Ελλάδα, όπως και σε άλλα μέρη, μια νέα νοοτροπία άρχισε να διαμορφώνεται. Προφανώς αποτελεί μια απάντηση στο δραματικό τέλος του Ψυχρού πολέμου το 1989. Περιμένει, λοιπόν, κανείς ότι η λογοτεχνία της περιόδου που μόλις τώρα αρχίζει όχι μόνον θα εκφράσει αλλά και θα συμβάλει καθοριστικά στη διαμόρφωση των αντιλήψεων του τέλους του 20ού αιώνα.

Το 1966, εν μέσω πολιτικής αναταραχής και περισπασμού, σημειώθηκε μια «εκδοτική ύφεση», που εκδηλώθηκε με μείωση της παραγωγής βιβλίων, μείωση της

ζήτησης και αναστολή των εκδοτικών εταιρειών ελλείπει μη εμπορικών εκδόσεων. Η εγκαθίδρυση της δικτατορίας επέτρεψε την ελεύθερη βολή στη συνολική υποχώρηση. Το 1966-1967 τελείωσε ο μεταπολεμικός κύκλος της ελληνικής εκδοτικής ιστορίας. Το καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967 επανέφερε την απόλυτη λογοκρισία και δίωξη του βιβλίου. Ένα σημαντικό μέρος του εργατικού δυναμικού του εκδοτικού κλάδου φυλακίστηκε ή εξορίστηκε. Με άτυπη συμφωνία, η συγγραφική κοινότητα αποφάσισε να σταματήσει να δημοσιεύει έργα σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τις συνθήκες ανελευθερίας και περιορισμού του νέου καθεστώτος. Ωστόσο, στα χρόνια που ακολούθησαν, η ατμόσφαιρα αντίστασης ανέπτυξε ένα κίνημα παρόμοιο με αυτό των κατοχικών χρόνων. Με την κυκλοφορία των εκδόσεων 18 Κέδρος το 1968, ο πνευματικός κόσμος ξύπνησε από τον λήθαργο, ενώ οι εκδοτικές επιχειρήσεις έδωσαν βοήθεια σε άτομα, κυρίως της Αριστεράς, που είχαν χάσει την εργασία τους. Έτσι, μέσα στα πρώτα τρία χρόνια της δικτατορίας, αναδύθηκαν νέες εκδοτικές επιχειρήσεις με ξεχωριστή δυναμική. Ήταν μικροσκοπικά, εξαρτώνταν από την ανθρώπινη εργασία και διέτρεχαν το όριο μεταξύ νομιμότητας και εγκληματικότητας, ωστόσο διέθεταν σημαντικά ποιοτικά χαρακτηριστικά. Ενδεικτικές εκδόσεις: *Κάλβος, Στοχαστής, Κείμενα, Διεθνής Επικαιρότητα και Νέοι Στόχοι*.

Το έργο τους επικεντρώθηκε σε κλασικά κείμενα της ελληνικής λογοτεχνίας, ιστορικές και κριτικές σπουδές, λογοτεχνία και κλασικά κείμενα της αστικής ή μαρξιστικής κουλτούρας, καθώς και έργα σύγχρονων στοχαστών. Αυτά τα εκδοτικά σχήματα, μαζί με μερικά νέα που εμφανίστηκαν μετά το 1970 και μερικούς παλαιότερους εκδοτικούς οίκους που δραστηριοποιήθηκαν ξανά λόγω σχετικής χαλάρωσης της καταστολής, ήταν στο επίκεντρο ενός εκδοτικού πληθωρισμού που ξέσπασε τα τελευταία τρία χρόνια πριν από την πτώση της Χούντας, μεταξύ 1970 και 1973. Η αναδιοργάνωση και επαναδραστηριοποίηση παλαιών εκδοτικών εταιρειών, που συγκέντρωσαν πολύτιμα στελέχη, και η κινητικότητα του δικτύου μικροσκοπικών βιβλιοπωλείων, που δημιούργησε μια αλυσίδα σύνδεσης και ανταλλαγής κυρίως νέων ατόμων, οδήγησαν την άνθηση του 1970-1973. Μέσα σε αυτά τα τρία χρόνια έφτασαν στην ελληνική αγορά μια σειρά από νέες εκδοτικές εταιρείες με μεγάλες προσφορές.

Κατά τον Αξελό: «*ίσως φανεί παράδοξος ο ισχυρισμός μου ότι η περίοδος αυτή είναι μία από τις ελάχιστες εκείνες όπου η με ίσους όρους κυκλοφορία των ιδεών είναι*

σχεδόν γεγονός»⁶⁸. Η εκδοτική έξαρση, ιδιαίτερα του πολιτικού βιβλίου⁶⁹, είχε ξεκάθαρα αντιστασιακό χαρακτήρα και συνάντησε ένα αυξανόμενο κοινό αγοραστών βιβλίων. Ήταν ένα κρίσιμο συστατικό στη ριζοσπαστικοποίηση της νεολαίας. Παρατηρούμε λοιπόν ότι για άλλη μια φορά το βιβλίο αποτέλεσε ουσιαστικό φορέα της κίνησης των ιδεών, ένα πρόσφορο μέσο έκφρασης και επικοινωνίας για όλους εκείνους που οι συνθήκες της δικτατορίας δεν τους αφαίρεσαν τη δύναμη να αγωνιστούν και να αναζητήσουν μια βαθύτερη ενδοσκόπηση.

---

⁶⁸Λουκάς Αξελός, Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση ιδεών στην Ελλάδα, Αθήνα 1984, β' έκδοση 2008, 41-51

⁶⁹Μαριάννα Σωτηροπούλου, Το πολιτικό βιβλίο στη διάρκεια της Δικτατορίας, Αθήνα 1997, σελ 56

Ε΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οι πρώτες εκδοτικές απόπειρες μετά το πραξικόπημα

Ολόκληρο το 1967 θα μπορούσε στην κυριολεξία να χαρακτηριστεί νεκρή περίοδος, όχι μόνο για το πολιτικό, με την ευρεία έννοια βιβλίο, αλλά και για το βιβλίο συνολικά. Το πλήγμα από την απαγόρευση χιλιάδων τίτλων, το κλείσιμο πολλών αριστερών εκδόσεων, η σύλληψη δεκάδων ανθρώπων που δρούσαν στον χώρο του βιβλίου και η αδιαπέραστη προληπτική λογοκρισία είχαν σαν άμεσο αποτέλεσμα το σταμάτημα κάθε ουσιαστικής εκδοτικής δραστηριότητας. Αυτό όμως δεν κράτησε πολύ. Από τις αρχές του 1968 σε συνδυασμό ή ανεξάρτητα με την αμέσως μετά το πραξικόπημα έναρξη της παράνομης αντιστασιακής δραστηριότητας και παράλληλα με την ανασύνταξη των ήδη υπαρχουσών εκδοτικών μονάδων που δεν διαλύθηκαν οριστικά, άρχισαν να σχηματίζονται ορισμένοι ολιγάριθμοι πυρήνες, απαρτισμένοι στην πλειοψηφία τους από ανεξάρτητους αριστερούς, πρώην μέλη της «Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη» και των αντιπολιτευτικών της ΕΔΑ-ΚΚΕ, κινήσεων και ομάδων, με στόχο την εκδοτική δραστηριότητα. Η προβληματική των ατόμων αυτών δεν ήταν ούτε ενιαία ούτε ξεκαθαρισμένη. Είχε όμως κατά βάση έναν κοινό παρονομαστή, την ανεξάρτητα από ερμηνείες, ελλείψεις, αντιφάσεις και κενά, ουσιαστική αναγνώριση της στατικότητας της δεσπόζουσας στην αριστερά κοινωνικής και πολιτικής σκέψης και την σταδιακά ολοκληρωμένη αντίληψη ότι η νέα προβληματική δεν μπορεί να προκύψει ανεξάρτητα από μια χωρίς περιορισμούς πλατιά κυκλοφορία των ιδεών. Από έναν ουσιαστικά πλουραλιστικό δημοκρατικό διάλογο που να ανοίγει κι όχι να φράζει τον δρόμο στην κριτική. Καμιά από τις τότε πρώτες βασικές εκδοτικές απόπειρες δεν πάρθηκε με πρωτοβουλία των αναγκαστικά απαγορευμένων πολιτικών φορέων της ιστορικής αριστεράς⁷⁰.

---

⁷⁰Λουκάς Αξελός, Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση ιδεών στην Ελλάδα, Αθήνα 1984, β΄ έκδοση 2008, σελ 53

Για την Ελλάδα συγκεκριμένα το όλο θέμα αποκτά μια ιδιαίτερη σημασία, στον βαθμό που κι αυτό δεν πρέπει να μας διαφεύγει όταν μιλάμε για βιβλίο, εννοούμε κυρίως το βιβλίο που έβγαζε ή βγάζει η υπό την ευρεία έννοια αριστερά. Σ' αυτό το σημείο δίνεται ιδιαίτερη προσοχή, γιατί η οποιαδήποτε γενίκευση θα μας οδηγούσε σε εσφαλμένα συμπεράσματα. Δεν γνωρίζουμε συγκεκριμένα στοιχεία από άλλες ευρωπαϊκές χώρες, στην Ελλάδα όμως το βάρος της αριστεράς στον χώρο του βιβλίου ήταν και είναι αποφασιστικό. Δεν είναι μόνο το σημαντικό ποσοστό που κατείχαν τα αριστερά βιβλία στο σύνολο των λειτουργικών εκδόσεων, είναι που και οι ίδιοι οι φορείς τους, συγγραφείς, εκδότες, βιβλιοπώλες, τυπογράφοι, κ.λπ., ήταν στην συντριπτική τους πλειοψηφία αριστεροί. Η πραγματικότητα αυτή δεδομένη και προδικτατορικά, καθιστούσε τον χώρο του βιβλίου, «προνομιακό» χώρο παρέμβασης για την όποια πολιτική-πολιτιστική δραστηριότητα. «Προνομιακό», φυσικά μέχρι ένα σημείο, στον βαθμό που ο «αριστερός κόσμος του βιβλίου» ήταν κατά κύριο λόγο, ο κόσμος της ιστορικής αριστεράς, που επειδή όμως ήταν και ο διανοούμενος κόσμος της, ήταν σχετικά πιο ευαίσθητος και αυτονομημένος από τη συμπαγή υπόλοιπή της μάζα. Η «εισβολή» του νέου και χωρίς προηγούμενη θητεία, στον χώρο του βιβλίου, με δεδομένο το κενό που είχε δημιουργήσει η καθολική ανάσχεση της εκδοτικής δραστηριότητας το 1967-68, διαμόρφωσε από την αρχή μια νέα κατάσταση. Δημιουργήθηκε συγκεκριμένα μια πραγματική τομή. τόσο στην σχέση ανάμεσα στον πολιτικό φορέα που κατά κανόνα, προδικτατορικά, σηματοδοτούσε ακόμα και τις υπό την ευρεία του όρου έννοια πολιτικές - πολιτιστικές εκδόσεις, όσο και ανάμεσα στον παραδοσιακό προδικτατορικό «έμπορο - εκδότη», «χοντρού» - κατά κανόνα βιβλίου (που ένα σημαντικό τμήμα του εξακολουθούσε ανασυνταγμένο να λειτουργεί), και τον νέο, έντονα πολιτικοποιημένο «διανοούμενο - εκδότη» που γι' αυτόν, στην αρχική τουλάχιστον περίοδο, οι εκδόσεις ήταν πρώτα απ' όλα μέσο πολιτικής - πολιτιστικής έκφρασης και επικοινωνίας. Η συνέχεια της πολιτικής και με άλλα προσφορότερα μέσα. που αντικειμενικά έστω, τον μετέτρεπαν σ' έναν φορέα πολιτισμού⁷¹.

Το έναυσμα δόθηκε στα μέσα του 1968 από τις εκδόσεις «Κάλβος», που κυκλοφόρησαν τον αλληγορικό και ελπιδοφόρο Δράκο του Ε.Σβαρτς. Ακολούθησαν

⁷¹Λουκάς Αξελός, Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση ιδεών στην Ελλάδα, Αθήνα 1984, β' έκδοση 2008, σελ 53

το 1969 οι εκδόσεις «Στοχαστής» με τα Κείμενα του Ρήγα Βελεστινλή «μια απόπειρα για διαρκή σύνδεση με το καυτό παρελθόν των αγώνων του λαού μας για εθνική ανεξαρτησία» και οι εκδόσεις «Κείμενα» με το κλασικό έργο του Κωνσταντίνο•Θεοτόκη, «Η τιμή και το χρήμα» .Λίγο αργότερα, στις αρχές του 1970, οι εκδόσεις «Επικαιρότητα» με το Επεισόδιο στο Βισύ του Άρθουρ Μίλλερ και οι «Νέοι Στόχοι» με τα «Ποιήματα» του Ζακ Πρεβέρ, ήρθαν να κλείσουν τον κύκλο των πέντε πρώτων «ιστορικών» εκδοτικών οίκων, προπομπών της ουσιαστικής εκδοτικής και πολιτικής - πολιτιστικής δουλειάς που έγινε στα χρόνια που ακολούθησαν. Οι πέντε πρώτοι αυτοί εκδοτικοί οίκοι, είχαν πάμπολλα επιμέρους μειονεκτήματα και ατέλειες. Βασικά, όχι μόνο κανένα από τα αρχικά, ιδρυτικά τους μέλη, δεν είχε χρηματίσει στο παρελθόν εκδότης, αλλά ούτε και φανταζόταν ότι θα παραμείνει στην «αναγκαστική» αυτή επιλογή οριστικά. Συνολικά όμως αποτελούσαν μια δέσμη που περιέκλειε ό,τι θετικότερο μπόρεσε να παρέμβει ενεργητικά την περίοδο εκείνη.Ο «Κάλβος» μ' ένα πλατύ εκδοτικό πρόγραμμα που στηριζόταν στην βάση της προσφοράς κλασικών κειμένων της αστικής ή μαρξιστικής κουλτούρας σε συνδυασμό και με κείμενα σύγχρονων διανοητών, κυρίως από τον χώρο της νέας αριστεράς, (Ανώνυμος, Χέρτζεν, Μακιαβέλλι, Φάριγκτον, Χάουζερ, Μπελίνσκι, Γιαννίδης, Νέστλε, Πίλκα, Μιλς, Φανόν, κ.λπ.). Ο «Στοχαστής» με εκδόσεις πιο άμεσα πολιτικές (Ρήγας, Γληνός, Μάξιμος, Σβώλος, Μαρξ, Μπρεχτ, Γκράμσι, Χικμέτ, Μπεττελέμ, Νεσίν, Μπαμπύ, κ.λπ.). Τα «Κείμενα» με εκδόσεις λογοτεχνικού, κυρίως χαρακτήρα, εξαιρετικά φροντισμένων στην μορφή, (Θεοτόκης, Μπρεχτ, Βάις, Λεκατσάς, Σκαρίμπας, Κατσαρός, Αλεξάνδρου, Σαχτούρης, Δάλλας, Ζαρού, κ.λπ.).

Η «Επικαιρότητα», «Διεθνής Επικαιρότητα», τότε, μετά την έκδοση ορισμένων βιβλίων ξένων σοσιαλιστών συγγραφέων, με νεοελληνικά κείμενα ιστορικού κυρίως χαρακτήρα που στόχευαν να δημιουργήσουν με νέους όρους μια πρόσβαση στην «παράδοση» (Σκληρός, Φιλάρετος, Ζαλλώνης, Ζωρές, Μπος, Τσοποτός, Κορδάτος, Ψυρούκης, κ.λπ.).Τέλος, οι «Νέοι Στόχοι» που παρουσιάστηκαν και σαν μηνιαίο περιοδικό, με πρόγραμμα ανοιχτά πολιτικό, προσανατολισμένο σε συγκεκριμένη πολιτική κατεύθυνση με κείμενα - ανατυπώσεις των κλασικών του μαρξισμού και άλλων σύγχρονων βασικά συγγραφέων, (Μαρξ, Λένιν, Τρότσκι. Βάις, Σερζ, Μαντέλ, Ρόμπινσον, Πουλιόπουλος, Φρανκ. Σαρλιέ, κ.λπ.). Την περίοδο αυτή, μετά τα μέσα και προς το τέλος του 1970, κάνουν την πρώτη παρουσία τους οι «Εκδόσεις '70» με τα δοκίμια του Ροζέ Γκαρωντύ. Για ένα ρεαλισμό χωρίς όρια, ο «Επίκουρος» με το έργο του «Φρανς Κάφκα», και ο «Διογένης» με το παιδικό «Η ιστορία των

αυτοκινήτου» και την «Πορεία του ανθρωπισμού» του Χέντριχ Βαν Λουν, αμέσως μετά. Και αυτά τα εκδοτικά συγκροτούνται με παρόμοια προβληματική και έρχονται με την ζωντανή παρουσία τους να διευρύνουν τον αρχικό κύκλο, αποδεικνύοντας ότι η «ροπή» προς την εκδοτική κατεύθυνση εξέφραζε βαθύτερες πολιτικές-πολιτιστικές ανάγκες. Εξέφραζε πάνω απ' όλα την ανάγκη για το σπάσιμο της ιδεολογικής μονοκρατορίας που ασκούσε η ιστορική αριστερά στον χώρο της κίνησης των ιδεών και ιδιαίτερα του βιβλίου, που η ηγεμονία της στο παρελθόν ήταν αδιαμφισβήτητη. Γιατί το πελώριο ποιος-ποιον, που όρθωσε η πολιτικο-οργανωτική της κατάρρευση, έδινε όχι μόνο την δυνατότητα για «παθητική αντίσταση», αλλά και για «επιθετική τακτική». Αξίζει να περιγράψουμε στο σημείο αυτό, τις συνθήκες έκδοσης των βιβλίων την περίοδο εκείνη, συνθήκες άμεσα συναρτημένες με την πολιτική και πολιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα⁷², με την κυκλοφορία των ιδεών και την εμπειρική προσπάθεια για αναζήτηση του κατεστραμμένου προσώπου της ευρείας αριστεράς.

Κι όμως, όλη αυτή η ιστορία έχει πια σήμερα ξεχαστεί, παρασιωπηθεί ή πάρει την θέση του εφελθιού. Η πίεση του καθεστώτος στην εκδοτική αντίδραση, έπαιρνε ποικίλες εξωοικονομικές και οικονομικές μορφές. Δεν ήταν μόνο η μέγγενη της αυτολογοκρισία, που επιβλήθηκε με τον Νόμο περί Τύπου τον Νοέμβριο του 1969, αλλά έναν μόλις μήνα μετά την τυπική κατάργηση της λογοκρισίας, ήταν οι συχνές επισκέψεις της ασφάλειας, οι κρατήσεις, οι φυλακίσεις, οι απειλές, η «διακριτική παρακολούθηση» και τέλος, οι φορολογικοί έλεγχοι και τα πρόστιμα που επιλεκτικά εφάρμοζαν οι φορολογικές Αρχές στους εκάστοτε ανεπιθύμητους. Γεγονός παραμένει ότι, όπως τα μέτρα της άμεσης λογοκρισίας δεν μπόρεσαν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά, χάρη και στην ευρηματικότητα αρκετών εκδοτών, που έμπρακτα εφάρμοσαν τις οδηγίες για τις δυσκολίες που έχει να ξεπεράσει αυτός που θέλει να γράψει την αλήθεια, έτσι και τα νέα μέτρα, παρ' όλες τις δυσκολίες, επιβραδύνσεις και ανασχές που επέφεραν, δεν μπόρεσαν τελικά να αναστρέψουν την ροή των γεγονότων.

Την κρίσιμη αυτή περίοδο οι νέοι εκδότες στρέφονταν αποκλειστικά σχεδόν στην έκδοση παλαιών νεοελληνικών κειμένων και βασικά μεταφράσεων, χωρίς ακόμα τις δυνατότητες παρουσίασης σύγχρονων Ελλήνων συγγραφέων, οι οποίοι σιωπούσαν αναγκαστικά και είχαν σταματήσει να γράφουν, καθηλωμένοι από τα μεγάλα

---

⁷²Μαριάννα Σωτηροπούλου, Το πολιτικό βιβλίο στη διάρκεια της Δικτατορίας, Αθήνα 1997, σελ 62

ερωτηματικά, ή συνέχιζαν όπως - όπως να δουλεύουν, κρατώντας την δουλειά τους και περιμένοντας καλύτερους καιρούς. Εξαιρετική ουσιαστική αποτελούσαν τα σοβαρά «αστικά» εκδοτικά της «Εστίας» του «Ίκαρου» και του «Γαλαξία» που κυκλοφορούσαν αρκετά έργα κλασικών και σύγχρονων Ελλήνων συγγραφέων, ενταγμένων κι αυτών σε μια, ασαφή ή και καθαρή αντιπολιτευτική σκοπιά. Τα έργα αυτά, ανεξάρτητα από την ποιότητα των απαντήσεων που έδιναν όσον αφορά στο παρόν και το μέλλον, ρουφιόνταν κυριολεκτικά από το ήδη υπάρχον ή το υπό διαμόρφωση αναπτυσσόμενο αναγνωστικό κοινό και ιδιαίτερα τους φοιτητές, που αποτέλεσαν γι' αυτή την περίοδο τον κεντρικό κορμό του. Γιατί πραγματικά, η ανάπτυξη της εκδοτικής δραστηριότητας, συμπίπτει με την ανάπτυξη του μαζικού φοιτητικού κινήματος που διαμορφώνει το αγωνιστικό του πρόσωπο την περίοδο αυτή.

Η απήχηση και η υιοθέτηση των αμφισβητούμενων απόψεων της ιστορικής αριστεράς κειμένων, υπήρξε αξιόλογη και δημιούργησε μια πρώτη «μαζική παράδοση». Γι' αυτό και παρόλο που από τα τέλη του 1972 και πέρα η ανασύνταξη της ιστορικής αριστεράς στο οργανωτικό γινόταν ολοένα και πιο φανερή, η προσχώρηση της στις νέες ιδέες ποτέ δεν άγγιξε τα προδικτατορικά πλαίσια, στον βαθμό που είχε πια με οριστικό τρόπο παγιωθεί ένα υπόστρωμα αντίστασης σ' ένα αξιόλογο κομμάτι της νέας γενιάς.

Είναι μια πραγματικότητα ότι η δικτατορία⁷³ λειτούργησε σαν καταλύτης στις σχέσεις που μέχρι τότε είχε επιβάλει η κυρίαρχη αριστερή εκδοχή. Κι αυτό φάνηκε ιδιαίτερα στον εκδοτικό χώρο, που την περίοδο εκείνη, όπως διαπιστώσαμε, έπαιζε έναν ρόλο ξεχωριστό. Γιατί δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι μέχρι και το 1972 το βάρος της εκδοτικής πολιτικοπολιτιστικής δραστηριότητας έπεφτε στις πλάτες όλων εκείνων των εκδοτικών μονάδων που στήθηκαν έξω, ανεξάρτητα ή και ενάντια στην λογική της ιστορικής αριστεράς. Πραγματικά, όχι μόνον η σαφής αντίθεση στην δικτατορία, αλλά και η σαφής άρνηση μιας συγκεκριμένης αριστερής παραδοσιακής λογικής υπήρξε το συνεκτικό στοιχείο της εκδοτικής-πολιτικής δραστηριότητας την περίοδο εκείνη. Κι αυτό, ανεξάρτητα από το ότι το χάσμα που χώριζε τις εκδοτικοπολιτικές συσπειρώσεις, όπως και τις φοιτητικές άλλωστε, ήταν

⁷³Μαριάννα Σωτηροπούλου, Το πολιτικό βιβλίο στη διάρκεια της Δικτατορίας, Αθήνα 1997, σελ 74

σημαντικό. Η όλο και αυξανόμενη εκδοτική δραστηριότητα, που μέσα σε μια τριετία συγκρότησε τους όρους ενός εκδοτικού οργανισμού, αποκλειστικά στην συνεχή αναπαραγωγή κλασικών νεοελληνικών κειμένων και πλημμυρίδας μεταφράσεων, καταδείκνυε όμως και μιαν άλλη πραγματικότητα που ριζικά δεν έχει ούτε μέχρι σήμερα ανατραπεί. Ενώ, δηλαδή, η πραγματικότητα απαιτούσε μιαν ουσιαστικά ριζοσπαστική και αυτοκίνητη αντιμετώπιση των προβλημάτων που είχαν αναγκαστικά προκύψει, η μόνη υπαρκτή δυνατότητα αντιμετώπισης ήταν το άλμα στο παρελθόν ή η εισαγωγή του δάνειου στοιχείου.

Για άλλη μια φορά, εντονότερα ίσως από άλλοτε, προέκυπτε το πρόβλημα της γνώσης στην Ελλάδα. Αυτή η «καθυστερημένη» μητροπολιτική κοινωνία, η αδιαχώρητα μικροαστική, εξακολουθούσε να παραμένει αδύναμη στο να δώσει μια λειτουργική απάντηση στο πρόβλημα της οργανικής παραγωγής της γνώσης. Τα κοινωνικά-πολιτικά και πολιτιστικά προβλήματα, εξακολουθούσαν να αντιμετωπίζονται με την ίδια, δοκιμασμένη από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους συνταγή της «εισαγωγής». Το τραγικό στην υπόθεση είναι ότι η πραγματικότητα αυτή αποτελούσε καθολικό φαινόμενο, από το κράτος και τους δημόσιους φορείς και ιδρύματα μέχρι τις κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές οργανώσεις και φορείς, δεξιούς και αριστερούς.

ΣΤ' ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οι εκδόσεις λίγο πριν από τη Μεταπολίτευση

Η περίοδος από τα μέσα του 1971 και μετά χαρακτηρίζεται από ορισμένες αξιοσημείωτες μεταβολές στο πολιτικό και πολιτιστικό πεδίο⁷⁴. Η κοινωνική και πολιτική αντίδραση στο δικτατορικό καθεστώς αγκαλιάζει πλατύτερες μάζες ανθρώπων, ιδιαίτερα στα μεγάλα αστικά κέντρα της Αθήνας και Θεσσαλονίκης. Το ξεκίνημα και η γρήγορη εξάπλωση του φοιτητικού κινήματος που και παραπάνω ήδη επισημάναμε και η αυξανόμενη παράνομη αντιδικτατορική δραστηριότητα των ολιγομελών αντιστασιακών ομάδων απαρτιζόμενων στην συντριπτική τους πλειοψηφία από νέους ανθρώπους, οι οποίοι αποτελούν μια υπαρκτή πραγματικότητα που η διωκτική μανία των Αρχών αδυνατεί να εξουδετερώσει ολοκληρωτικά.. Η ολοένα πιο συστηματική πολιτική-πολιτιστική παρέμβαση των φοιτητών στους τοπικούς συλλόγους, η ίδρυση της ΕΚΙΝ, η κυκλοφορία των πρώτων φοιτητικών εντύπων, σε συνδυασμό με την καθημερινά αυξανόμενη εκδοτική δραστηριότητα, αφού η λογοκρισία είχε πάψει τυπικά να υπάρχει προληπτικά, δημιουργούν ένα θετικό πολιτικό και πολιτιστικό κλίμα που αφήνει ικανοποιητικά περιθώρια στην πλουραλιστική κυκλοφορία των ιδεών.

Το θετικό αυτό κλίμα συνεχίζεται σ' όλη την διάρκεια του 1972-73, δημιουργώντας ένα περιορισμένο αριθμητικά, αλλά υπολογίσιμο πολιτικά και πολιτιστικά σύνολο, που η δυναμικότητά του φάνηκε στην εξέγερση του Πολυτεχνείου, όταν αψηφώντας την χούντα και την πολιτική των επίσημων αντιπολιτευόμενων παραδοσιακών φορέων - που ουσιαστικά είχαν ενδώσει στην λύση Μαρκεζίνη, ανέπτυξε μέσα στο τρίημερο εκείνο μια δράση που το αποτέλεσμά της ανέτρεψε όλες τις προσθαφαιρέσεις των λογιστών της αστικής αντιπολίτευσης και της παραδοσιακής αριστεράς. Μπορεί να φαίνεται περίεργο γιατί είναι ένα από τα λίγα όπου η με ίσους όρους κυκλοφορία των ιδεών είναι σχεδόν γεγονός που ανέδειξε η κατάρρευση της κοινοβουλευτικής εκδοχής πάνω στην οποία είχε επενδύσει όλες της τις πολιτικές αξίες η ιστορική αριστερά, αναδεικνύοντάς τη εν πάση περιπτώσει καθιστώντας «ισότιμα συζητήσιμο», τον αντίθετο πολιτικό και πολιτιστικό λόγο.

⁷⁴Λουκάς Αξελός, Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση ιδεών στην Ελλάδα, Αθήνα 1984, β' έκδοση 2008, σελ 73

Την ολοένα αυξανόμενη εκδοτική δραστηριότητα της πρώτης «δεκάδας» έρχονται να συμπληρώσουν, προεκτείνουν ή και να υποκαταστήσουν, ένα πλήθος περισσότερο ή λιγότερο σημαντικών νέων εκδοτικών οίκων με αξιόλογη προσφορά. Τέτοιοι εκδοτικοί οίκοι ήταν οι εκδόσεις «Κουλτούρα» «Υδροχόος», «Διεθνής Βιβλιοθήκη», «Παϊρίδης», «Αθηνά», «Κούρος» (περιοδικό αλλά και εκδόσεις), «Μνήμη», «Προτάσεις», «Μπάυρον», «Πλανήτης», «Αρίων», «Μπουκουμάνης», «Πύλη», «Γνώσεις», «Πράξη», «Χατζηνικολή», «Καρανάσης», «Οδυσσέας», «Βέγας», «Χρόνος», «Καστανιώτης», «Βέργος», «Πορεία», «Ράππας», «Ερμείας», «Εγνατία», «Αρμός», «Πανδώρα», κ.ά. Από τις νέες αυτές εκδόσεις κυκλοφορούν δεκάδες νέοι τίτλοι βιβλίων όλων των ιδεολογικών ρευμάτων και αποχρώσεων, ενώ ορισμένα από αυτά εμφανίζουν μια διάθεση για ειδίκευσή τους σε επιμέρους θέματα, (θέατρο, ιστορία, κ.λπ.). Η εκδοτική αυτή «έκρηξη» μαζί με τα θετικά της στοιχεία παρουσίασε και τα πρώτα αρνητικά στίγματα. Ο χειροτεχνισμός και ο εμπειρισμός που στις πρώτες μεταδικτατορικές εκδοτικές προσπάθειες αποτελούσαν στοιχεία που με βάση τις συγκεκριμένες δυσκολίες και αντιφάσεις μπορούσαν - ως έναν βαθμό - να δικαιολογηθούν, στη συνέχεια πήραν μια αρκετά έντονη αρνητική μορφή. Την ίδια περίοδο αναδιαρθρώνονται οι εκδόσεις «Κέδρος», «Παπαζήσης», «Ηριδανός», «Γαλαξίας», «Πάπυρος», «Ίκαρος», «Δωδώνη», «Gutenberg» και «Αναγνωστίδης», και παρουσιάζονται από το συγκρότημα Λαμπράκη οι εκδόσεις «Ερμής». Οι εκδότες αυτοί συγκεντρώνουν γύρω τους ένα αξιόλογο παραδοσιακό αριστερό και αστικό κοινοβουλευτικό επιτελείο, ενώ μέσα από «υπόγεια» κανάλια κατακλύζουν την αγορά τα σημαντικά στοκ βιβλίων που απέμειναν από το απαγορευμένο εκδοτικό της ΕΔΑ, τις εκδόσεις «Θεμέλιο». Από τους παραπάνω εκδοτικούς οίκους σημαντικότερος και περισσότερο λειτουργικός υπήρξε ο «Κέδρος», που σε σύντομο χρονικό διάστημα έγινε το επίσημο πολιτιστικό βήμα των γνωστότερων κεντροαριστερών συγγραφέων. Ειδικότερα μετά την έκδοση των Δεκαοκτώ Κειμένων, των Νέων Κειμένων και την συμβολή του στην έκδοση του περιοδικού «Συνέχεια», κατορθώνει γοργά να διευρύνει τις εκδοτικές του δραστηριότητες, κυκλοφορώντας αρκετά σύγχρονα λογοτεχνικά κείμενα που παρουσιάζονταν για πρώτη φορά στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό⁷⁵.

⁷⁵ Λουκάς Αξελός, Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση ιδεών στην Ελλάδα, Αθήνα 1984, β' έκδοση 2008, σελ 80

Η συμβολή του «Κέδρου⁷⁶» στην προσπάθεια αναστύλωσης της παραδοσιακής αριστεράς και κεντροαριστεράς στον χώρο της διανόησης, υπήρξε σημαντική, γιατί συνετέλεσε στο να βγουν από την σιωπή και την ανυποληψία που το αντίκοινοβουλευτικό καθεστώς τις είχε οδηγήσει. Η ταχύτατη ανέλιξή του σε μεγάλη εκδοτική μονάδα ανέκοψε, ως έναν βαθμό, την παραπέρα εκδοτική πολυδιάσπαση, υπονομεύοντας όμως στρατηγικά την λογική της κριτικής, την λογική της πολυφωνίας και του πλουραλισμού. Σε διάστημα που δεν ξεπερνά τα τέσσερα-πέντε χρόνια η παρουσία του στον χώρο της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής υπερκέρασε και αυτήν της «Εστίας» κι έγινε αποφασιστική μέσα από την εδραίωση ενός «μηχανισμού» που κάλυπτε μεγάλους τομείς της κυκλοφορίας των ιδεών. Ενός «μηχανισμού» δηλαδή που εξ αντικειμένου είχε την δυνατότητα να επιβάλλει τους δικούς του όρους στον χώρο του βιβλίου και της κίνησης των ιδεών. Οι λίγες νέες εκδοτικές μονάδες που εμφανίζονται λίγο πριν και μετά το Πολυτεχνείο, ανεξάρτητα από την βιωσιμότητά τους ή όχι είναι μερικότερης πια προσφοράς. Το ιδεολογικό-πολιτικό στοιχείο, σημαίνον όπως είδαμε την πρώτη περίοδο, μετατοπίζεται σταδιακά στους «φυσικούς» χώρους σφαιρικότερης πολιτικής δράσης (πολιτικές οργανώσεις, ομάδες, συνδικαλιστικά όργανα, κ.λπ.), περιορίζοντας έτσι την «διαφωτιστική» εκδοτική δραστηριότητα της πρώτης περιόδου σε σημαντικό βαθμό. Παρ' όλα αυτά, ούτε η εκδοτική δραστηριότητα έμμεσα πολιτικού χαρακτήρα ανακόπηκε ούτε οι διάφορες απόχρωσης εκδοτικοί οίκοι έπαψαν να υπάρχουν ή και να πολλαπλασιάζονται.

---

⁷⁶Μαριάννα Σωτηροπούλου, Το πολιτικό βιβλίο στη διάρκεια της Δικτατορίας, Αθήνα 1997, σελ 75

Η μετατόπιση όμως είχε, ουσιαστικά πια συντελεστεί. Οι παραδοσιακές ιδέες και σχήματα, ανασυνταγμένες, άρχισαν να κερδίζουν το χαμένο έδαφος, εκμεταλλευόμενες την αδυναμία των νέων ιδεών να εκφραστούν συνθετικά. Οι αναπτυσσόμενοι κομματικοί μηχανισμοί, παρεμβαίνουν σ' όλα τα επίπεδα διαμορφώνοντας ανάλογες προϋποθέσεις και στον χώρο του βιβλίου, με στόχο τον υπερκορεσμό, την αποδυνάμωση ή την άλωση των υπαρχουσών ανεξάρτητων εκδοτικών μονάδων και την διαμόρφωση καινούργιων ή αναβαπτισμένων παλαιών, αμέσως μετά την διαγραφόμενη πτώση της χούντας. Θα ήταν μονόπλευρο όμως, να μην επισημάνουμε ένα σημαντικά αρνητικό στοιχείο που άρχισε να διαφαίνεται από την πρώτη στιγμή και στον χώρο του βιβλίου και που δενόταν άρρηκτα με την συνολικότερη πολιτική και κοινωνική κατάσταση. Αυτή η πληθώρα εκδοτικών, η πληθώρα εκδόσεων, αλλά και η πληθώρα εκδοχών, ήταν μέχρι ενός σημείου έκφραση μιας αντικειμενικής πραγματικότητας. Γιατί πέρα από αυτήν δεν εξέφραζε παρά έναν ιδιόμορφο πολιτικό ή αισθητικό υποκειμενισμό.

Ο έντονος αυτός υποκειμενισμός και ατομικισμός δεν είναι άγνωστος στο σύγχρονο ελληνικό κράτος, αφού εξήντα πέντε μόλις χρόνια από την ίδρυσή του, είχε το παγκόσμιο προνόμιο να εκδοθούν στην επικράτειά του 1.000 περίπου εφημερίδες και 195 περιοδικά που όλα μαζί απευθύνονταν σε λιγότερο από 100.000 εγγραμμάτους. Η κατάσταση αυτή εξέφραζε το αντιφατικό φαινόμενο, το να παρουσιάζεται σαν αντικειμενικό κάθε τι που δεν ήταν. Ο έντονος αυτός υποκειμενισμός, ίσως αρκετά δικαιολογημένος τότε, ξεδιπλώθηκε σε όλο του το μήκος αμέσως μετά την μεταπολίτευση, όπου ο καθένας τράβηξε τον δικό του δρόμο χωρίς να νοιαστεί για τους κοινούς στόχους και επιδιώξεις που εξέφραζαν και άλλες τέτοιες καταστάσεις. Ακόμα κι αυτοί που φάνηκε να έχουν διανύσει τις μακρύτερες αποστάσεις, που έδειξαν σε κάποια στιγμή ότι αποκόπηκαν από τον ομφάλιο λώρο της ιστορικής αριστεράς, διαψεύστηκαν από τα γεγονότα. Και πραγματικά, όλη η επόμενη επταετία έδειξε πως η ίδια η κυρίαρχη όψη της αριστεράς ζει και παράγεται μέσα από την αυτοκεντρική της ανάπτυξη⁷⁷.

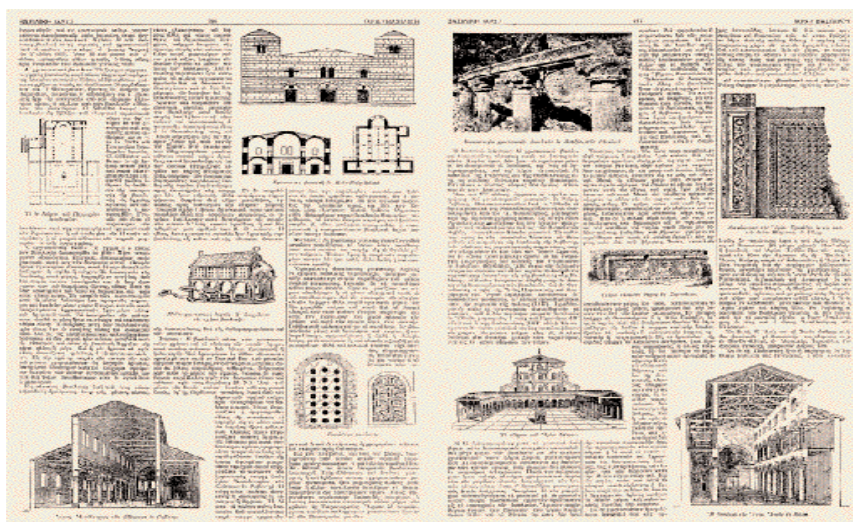
⁷⁷Λουκία Δρούλια, Η ιστορία του ελληνικού βιβλίου. Προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας. Βιβλιογραφία των ελληνικών εργασιών, Αθήνα 2001, σελ 96

Όμως, το κέρδος και αυτής της περιόδου, πέρα από τα αρνητικά στοιχεία, ήταν εξαιρετικά σημαντικό. Διότι για πρώτη φορά σε ελληνικά χρονικά προβλήθηκε τέτοιος εκδοτικός πλουραλισμός και για πρώτη φορά στον τομέα της «γραπτής» μετάδοσης ιδεών συσσωρεύτηκε τόσο σημαντικό ζωντανό υλικό. Αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής ήταν να συγκροτηθεί ένας πρώτος πυρήνας, απαρτιζόμενος από δεκάδες εκδότες, συγγραφείς, μεταφραστές, επιμελητές εκδόσεων και αρκετούς ριζοσπαστικής αντίληψης βιβλιοπώλες και υπαλλήλους βιβλιοπωλείων, που συνετέλεσαν στο να βγει το ελληνικό βιβλίο ποιότητας από το στενό παραδοσιακό πολιτιστικό του γκέτο. Την συμβολή αυτή μπορούμε να την συνοψίσουμε σε δύο βασικά σημεία. Στο γεγονός ότι έφεραν σ' επαφή μεγάλες μάζες, νέων κυρίως, αναγνωστών με τα σημαντικότερα έργα της ιστορικής και σύγχρονης μαρξιστικής, αναρχικής, και αστικής ριζοσπαστικής σκέψης, και στο γεγονός ότι μπόρεσαν να αναδείξουν και να προβάλουν αρκετούς, όχι μόνο παλιούς, αλλά και σύγχρονους Έλληνες συγγραφείς, μεταφραστές και επιμελητές εκδόσεων, αυτούς που σχηματικά σήμερα αποκαλούμε γενιά του '70. Για πρώτη, ίσως, φορά σε ένα αξιομνημόνευτο μαζικό επίπεδο οι Νεοέλληνες πνευματικοί δημιουργοί άρχισαν να κερδίζουν και χρήματα από την έκδοση της δουλειάς τους.

Δεν είναι υπερβολή, αν ισχυριστούμε ότι στα δύσκολα αυτά αντικοινοβουλευτικά χρόνια, το βιβλίο ειδικά στάθηκε τυχερό. Όχι μόνο γιατί η αναγκαστική ανακοπή της νόμιμης πολιτικής δράσης «έσπρωξε» δεκάδες αξιόλογους διανοούμενους στον χώρο του, πράγμα που σε ομαλές συνθήκες ποτέ δεν θα είχε συντελεστεί, αλλά και γιατί η περίοδος αυτή χαρακτηριζόταν: α) από την σημαντική αύξηση του αριθμού των φοιτούντων ή απόφοιτων ανώτατων σχολών, β) από την αδυναμία των παραδοσιακών σχημάτων να ασκήσουν τον από την ίδια τους την δομή απορρέοντα χειραγωγικό ρόλο και γ) από την αύξηση της αγοραστικής δύναμης του υποψήφιου αναγνώστη, αφού και η οικονομική κατάσταση βρισκόταν σ' ένα ικανοποιητικό επίπεδο και η πολιτική και πολιτιστική δραστηριότητα υποβαθμισμένη όπως ήταν, άφηνε μεγαλύτερα αποθέματα χρόνου και χρήματος.⁷⁸

⁷⁸ Από κρίση σε κρίση: Οικονομία και δικτατορία, 1967-1974, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.16, Αθήνα 2000, σελ 65

Η περίοδος 1970-74 είναι η περίοδος του κατεξοχόν (με την ευρεία και στενή έννοια) πολιτικού βιβλίου, που δεσπόζει στην αγορά, καλύπτοντας το 50-60% του συνόλου της λειτουργικής βιβλιοεκδοτικής παραγωγής⁷⁹. Δεν είμαστε έξω από την πραγματικότητα αν ισχυριστούμε ότι είχαμε να κάνουμε με μια ανατροπή του «προδικτατορικού» συσχετισμού, στον βαθμό που, είναι πια, αντικειμενική διαπίστωση, ότι η εκδοτική έκρηξη της επταετίας, σήμανε την αρχή του τέλους για το «χοντρό βιβλίο», και ότι το μη κατευθυνόμενο από παραδοσιακούς φορείς πολιτικό, με την ευρεία και στενή έννοια, βιβλίο, έσπασε σε ορισμένες περιπτώσεις το φράγμα των 2-3.000 αντιτύπων και πλησίασε αριθμούς της τάξης των 10-15.000 αντιτύπων. Είναι μια κατάσταση ας πούμε φυσιολογική, στον βαθμό που τα συνολικά πολιτικά-κοινωνικά προβλήματα είναι εξαιρετικά οξυμένα κάτω από το καθεστώς του ανοικτού αντικοινοβουλευτικού πραξικοπήματος και το πρόβλημα της ευρείας αριστεράς παραμένει ανοικτό, δεδομένης της ανικανότητας των παραδοσιακών φορέων της να αντιτάξουν ένα αντίρροπο δέος κουλτούρας, να προτάξουν ριζοσπαστικά την αναγκαιότητα για την συγκρότηση ενός νέου εθνικολαϊκού πολιτιστικού πλαισίου.

⁷⁹ Από κρίση σε κρίση: Οικονομία και δικτατορία, 1967-1974, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.16, Αθήνα 2000, σελ 65

Ζ' ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Τα χρόνια μετά τη Μεταπολίτευση

Περισσότερες από πενήντα εκδοτικές εταιρείες έκαναν το ντεμπούτο τους για πρώτη φορά ή αναδιαρθρώθηκαν σημαντικά κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο. Είναι η περίοδος της «Πορείας», του «Καρανάση», του «Ελεύθερου Τύπου», της «Χατζηνικολή», της «Σύγχρονης Εποχής», του «Θεμέλιου», των «Ιστορικών Εκδόσεων», των εκδόσεων «Να Υπηρετούμε το Λαό», της «Εκδοτικής Ομάδας Εργασία», των εκδόσεων «Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος», του «Δωρικού», του «Κάλβου», του «Στοχαστή», της «Επικαιρότητας», των «Κειμένων», του «Διογένη», της «Διεθνούς Βιβλιοθήκης», του «Επίκουρου», του «Οδυσσέα», του «Ερασμου», των εκδόσεων «Ράππα», των εκδόσεων «Λυχνάρι», των «Μορφωτικών Εκδόσεων», της «Ειρήνης», των «Κλασικών και Σύγχρονων Κειμένων», των «Εκδόσεων του Λαού», της «Πολιτιστικής Επανάστασης», του «Γ.Αναγνωστίδη», του «Διαλόγου», της «Πύλης», της «Μνήμης», του «Καπόπουλου», του «Καστανιώτη», του «Εξάντα», της «Γης», των «Νέων Συνόρων», του «Μπουκουμάνη», του «Gutenberg», του «Γλάρου», της «Γραμμής», της «Εγνατίας», της «Πλειάδας», των «αφώνΤολίδη», της «Μέλισσας», του «Κάκτου», του «Κοροντζή», του «Μπάυρον», του «Πατάκη», του «Πολύτυπου», των εκδόσεων «Αλλαγή» κ.λπ. Μεταξύ αυτών των εκδοτικών εταιρειών, η «Σύγχρονη Εποχή», που καταφέρνει να παράγει ή ανατυπώσει εκατοντάδες τίτλους βιβλίων σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα, και το «Θεμέλιο», ο εκδοτικός οίκος του ΚΚΕ, που έχει μεγάλη παράδοση από την εποχή μας, είναι. αρχίζουν να διαδραματίζουν σημαντικό πολιτικό ρόλο. που εξέδιδε την ΕΔΑ και το μικτό ΚΚΕ. Οι εκδοτικοί οίκοι «Μπουκουμάνης», «Καστανιώτης», «Εξάντας», «Gutenberg» και ο ανερχόμενος «Κάκτος» παίζουν σημαντικό ρόλο, σίγουρα κυκλοφοριακό και συμπτωματικά πολιτικό, και φαίνεται να αποτελούν το «άλλο Πόλο» της επιτυχημένης ιδιωτικής πρωτοβουλίας, μαζί με τους εκδοτικούς οίκους «Ηριδανός», «Εστίας», «Ίκαρου», «Κέδρου», «Παπαζήση», «Δωρικού», «Παπύρου»⁸⁰.

⁸⁰Λουκία Δρούλια, Η ιστορία του ελληνικού βιβλίου. Προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας. Βιβλιογραφία των ελληνικών εργασιών, Αθήνα 2001, σελ 97

Οι εκδοτικοί οίκοι της πρώτης και της δεύτερης περιόδου συνεχίζουν να λειτουργούν με μάχιμες κυκλοφοριακές συνθήκες κάπου στο κέντρο, ανάμεσα στην πολιτική-πολιτιστική προσφορά και την εμπορική λειτουργία, «Κάλβος», «Στοχαστής», «Επικαιρότητα», «Κείμενα», «Διογένης», «Διεθνής Βιβλιοθήκη», «Επίκουρος», «Ράππας» και «Οδυσσέας». Τέλος, ιδιόρρυθμη και αρκετά διαφορετική από την λογική του «χοντρού βιβλίου» εξακολουθεί να παραμένει η συμβολή των εκδόσεων «Μέλισσα» σταθερά πια προσανατολισμένων, όχι όμως αποκλειστικά, στην έκδοση επιμελημένων βιβλίων τέχνης που αναμφίβολα αποτελούν θετικό στοιχείο για τα ελληνικά εκδοτικά δεδομένα⁸¹.

Η πρώτη περίοδος αμέσως μετά την μεταπολίτευση θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σαν περίοδος πολιτικής εκδοτικής πλημμυρίδας. Είναι μια περίοδος που όλοι θέλουν να διατυπώσουν τις πολιτικές τους πεποιθήσεις άμεσα ή έμμεσα. Το έντονο αυτό ενδιαφέρον αποτυπώνεται και στην αγορά βιβλίου. Σύμφωνα με μια έρευνα που δημοσιεύτηκε την περίοδο εκείνη, τα βιβλία που περισσότερο κινήθηκαν στα χρόνια 1975-76 ήταν τα βιβλία που αναφέρονταν στην νεότερη ελληνική ιστορία, τα θεωρητικά κείμενα ελληνικής και ξένης μαρξιστικής σκέψης και τέλος τα βιβλία που έθιγαν προβλήματα εκπαίδευσης, ψυχανάλυσης και οικονομίας. Τα λογοτεχνικά βιβλία παρά την σχετική αγοραστική τους άνοδο δεν έδειχναν να απειλούν άμεσα το κυρίαρχο «πολιτικό-ιστορικό» ρεύμα, ενώ τα βιβλία που σημείωσαν την μικρότερη κυκλοφορία στο αντίστοιχο διάστημα ήταν τα βιβλία γύρω από την φιλοσοφία, την γλώσσα και τα προβλήματα περιβάλλοντος. Αυτές οι τοπικοποιήσεις θα είχαν μικρή σημασία αν αποκλείαμε την ταυτόχρονη και εξίσου σημαντική εκδοτική δραστηριότητα που αντιπροσωπεύουν τα πολλά περιοδικά που παράγονταν σε μεγάλους αριθμούς κατά τη διάρκεια των αρχικών μετα-αποικιακών χρόνων ή τα ήδη κυκλοφορούντα περιοδικά που προσαρμόστηκαν στις μεταπολιτευτικές συνθήκες. Χωρίς να είναι πρόθεσή μου να σταθώ ιδιαίτερα στον χώρο αυτό, σαν το «Αντί» (Β' περίοδος), τον «Πολίτη», τον «Θούριο», τον «Οδηγητή», το «Τραμ», τις «Τομές», την «Σπείρα», την «Μηνιαία Επιθεώρηση», τους «Νέους Στόχους» (Β' περίοδος), το «'74-V5», το «Panderma», την «ΚΟΜΕΠ», το «Πεζοδρόμιο», τα «Τετράδια Μαρξισμού-Λενινισμού», το «Καμίनि», την «Κόκκινη Σημαία», τα

⁸¹ Λουκάς Αξελός, Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση ιδεών στην Ελλάδα, Αθήνα 1984, β' έκδοση 2008, σελ 83

«Αιολικά Γράμματα», το «Για το Σοσιαλισμό», την «Διαγώνιο», τον «Δευκαλίωνα», την «Δοκιμασία», την «Ευθύνη», τον «Ζυγο'», τον «Ηριδανό», το «Θέατρο», τα «Πολιτικά Θέματα», το «Διαβάζω», την «Καινούρια Εποχή», την «Νέα Εστία», το «Ελεύθερο Πνεύμα», τον «Οικονομικό Ταχυδρόμο», την «Επαναστατική Μαρξιστική Επιθεώρηση», τις «Σημειώσεις», τα «Κριτικά Φύλλα», το «Μαρξιστικό Δελτίο», την «Νέα Πορεία», τα «Νέα Σύνορα», τους «Νέους Αγώνες», τους «Προσανατολισμούς», τα «Προβλήματα της Ειρήνης και του Σοσιαλισμού», το «Στίγμα», τον «Σύγχρονο Κινηματογράφο», τα «Τετράμηνα», την «Εποπτεία», την «Υδρία», το «Φιλμ» κ.ά., Κυκλοφορούν εκτενώς, ικανοποιώντας τις τρέχουσες απαιτήσεις για πολιτικοπολιτισμική ενημέρωση και συγκριτική τεκμηρίωση των πολιτικών και καλλιτεχνικών σχηματισμών που αναπτύχθηκαν κατά τον αντικοινοβουλευτισμό με τον δικό τους μοναδικό τρόπο. Ωστόσο, η πραγματικότητα παρέμενε ότι ο κύριος όγκος των φρεσκοκυκλοφορημένων περιοδικών (εκ των οποίων ήταν δεκάδες) δεν ξεπέρασε τα 4-5 τεύχη χωρίς συγκεκριμένες αισθητικές-πολιτιστικές ή πολιτικές απαιτήσεις. Με εξαίρεση ίσως το «Αντί», κανένα εξωκομματικό περιοδικό της εποχής κατάφερε να ξεφύγει από τις απαιτήσεις του σημερινού αναγνωστικού κοινού, διαδίδοντας ή διασταυρώνοντας ουσιαστικά τα σοβαρά ζητήματα που διαμορφώνονταν. Αντίθετα, όλοι ή σχεδόν όλοι απευθύνθηκαν στις πολιτικο-πολιτιστικές συντεχνίες, στον πολιτικό και λογοτεχνικό μικρόκοσμο της «δικής» πολιτικοποιημένης δεξιάς ή αριστεράς, με πάθος και ζέση. Η περιχαράκωση σε κάποιες ιερές πολιτικές-πολιτιστικές αξίες, μη διαπραγματεύσιμες, αλλά και μη συζητήσιμες, είναι ο κανόνας. Έτσι, ακόμα και τα πιο αξιόλογα δεν μπόρεσαν να κατοχυρώσουν στις σελίδες τους έναν ουσιαστικό αντίλογο, αρκούμενα, στις καλύτερες περιπτώσεις, στην παράθεση των ποσοτικά διαφοροποιούμενων οπτικών.

Μόνο για αυτόν τον λόγο, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι όλα αυτά τα περιοδικά όχι μόνο δεν αντιπροσώπευαν τομή, αλλά διατήρησαν φανατικά την κληρονομιά του πολιτικού και πολιτιστικού μονολόγου που ήταν το κύριο μέρος της πολιτικής και πολιτιστικής συμπεριφοράς όλων των προδικτατορικών περιοδικών του Τύπου. Πίσω δηλαδή από την βιτρίνα του πλουραλισμού και της πολυφωνίας, βρισκόταν, όπως και προηγούμενα τόνισα, ο ακραίος υποκειμενισμός. Ένας υποκειμενισμός ευφάνταστος πολλές φορές και χυμώδης, αλλά κατά κανόνα ανώριμος, ελάχιστα αυτοκριτικός, συχνά ιδιοτελής, και σε μεγάλο βαθμό αποκοινωνικοποιημένος.

Αυτά όσον αφορά στο πρόβλημα του διαλόγου. Η παρουσίαση μας όμως θα ήταν άδικη, αν δεν επεσήμαινε τα σημαντικά θετικά, έστω και επιμέρους, χαρακτηριστικά ορισμένων από τα περιοδικά της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου. Περιοδικά όπως η «Διαγώνιος», το «Αντί», η «Μηνιαία Επιθεώρηση», ο «Πολίτης», οι «Σημειώσεις», ο «Ηριδανός», το «Θέατρο» και δυο τρία άλλα ακόμη, αποτέλεσαν για τελειώς ξεχωριστούς λόγους το καθένα, ένα θετικό σημείο αναφοράς στον χώρο του περιοδικού Τύπου. Γεγονός, πάντως, παραμένει το στοιχείο της επιμέρους προσφοράς. Αν και είναι νωρίς ακόμα για να βγάλουμε ουσιαστικά συμπεράσματα, δεν πρέπει να παραλείψουμε να επισημάνουμε το γεγονός ότι η ελλειπτικότητα των μεταπολιτευτικών περιοδικών, σε σχέση με τα χαρακτηριστικότερα της προδικτατορικής περιόδου, όπως λ.χ., η «Επιθεώρηση Τέχνης» ή οι «Εποχές», οφειλόταν, σε μεγάλο βαθμό, στην αναδιάρθρωση του πολιτικού-πολιτιστικού χάρτη⁸². Μέχρι το 1978, η τεράστια εκδοτική παραγωγή ενός πολιτικού βιβλίου συνεχίστηκε αμείωτη. Ωστόσο, η αντίστροφη μέτρηση έφτασε στο τέλος της. Ποτέ άλλοτε στην ελληνική ιστορία δεν είχαν εκτιμηθεί τόσο πολύ οι πράξεις αντίστασης. Η αγορά κατακλύζεται από πληθώρα πολιτικών βιβλίων, η πλειονότητα των οποίων, τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τον τρόπο έκδοσης, υπονόμευσε την κριτική παιδεία του αναγνώστη συνθέτοντας άπεπτες-καταχρηστικές μεταφορές ξένων ανησυχιών ή απλώς στόχευαν στο διαβατήριο που θα βοηθά τους συγγραφείς και τους εκδότες στο ταξίδι τους προς τον κοινοβουλευτισμό. Είναι αλήθεια ότι κάποιοι προσπάθησαν να αντιταχθούν σε αυτόν τον παραπολιτικό κατακλυσμό, ιδιαίτερα το μεγαλύτερο μέρος εκείνων των εκδοτικών εταιρειών που προσανατολίστηκαν πολιτικά υπό τη δικτατορία. Ωστόσο, όπως αποκάλυψαν τα γεγονότα, η πιθανότητα διακοπής ήταν αρκετά περιορισμένη. Ο κορεσμός που προκαλείται από την αδιάκοπη εισροή πολιτικών ή παραπολιτικών βιβλίων επιπέδου που δημιουργούν εξωτερικές αντιλήψεις έχει άμεση επίδραση και στο υπόλοιπο πεδίο του πολιτικού βιβλίου.

---

⁸²Λουκάς Αξελός, Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση ιδεών στην Ελλάδα, Αθήνα 1984, β' έκδοση 2008, σελ 88

Η ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η εκδοτική δραστηριότητα μετά το 1978

Εκατοντάδες βιβλία, κυρίως επιστημονικής φαντασίας και ξένης λογοτεχνίας, αλλά και πολλά ποιητικά και πεζογραφικά έργα σύγχρονων Ελλήνων συγγραφέων, εκδίδονται σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, σχεδόν ταυτόχρονα με τα πρώτα αξιολογικά σύγχρονα έργα, μερικά από τα οποία έχουν ήδη ανέβει. από γνωστές επαγγελματικές ή μικρές ερασιτεχνικές ομάδες. Αυτή η νέα κατάσταση στον χώρο του βιβλίου, που κυριάρχησε ουσιαστικά τα επόμενα τρία χρόνια, εξέφρασε μια τόσο βαθιά διαφοροποίηση που, αφού την εξέτασα, τολμώ να πω ότι, παρ' όλα τα αδιαμφισβήτητα διαφορές, παρουσίαζε έντονες ομοιότητες και αναλογίες με την περίοδο μετά το '22 στον Μεσοπόλεμο, αν και σε πολύ μικρότερο βαθμό.

Θα κάνουμε μια πρώτη προσπάθεια να εντοπίσουμε ορισμένες ανησυχίες που ανέδειξε αυτή η σημαντική περίοδος της πρόσφατης ιστορίας μας. Η οικουμενική κρίση που προκλήθηκε από τη βαρβαρότητα του ιμπεριαλιστικού πολέμου του 1914-18, σε συνδυασμό με τη συντριβή των οραμάτων της Μεγάλης Ιδέας και του ελληνικού απελευθερωτισμού στα βάθη της Μικράς Ασίας, είναι μια ιστορικά καθιερωμένη εκδοχή που είχε καθοριστική επίδραση στο πεδίο της τέχνης και ιδέες, που τροφοδοτούν το πνεύμα της φυγής, της παρακμής και της αναζήτησης του απόλυτου και του ιδανικού σε παρωχημένες ιστορικές περιόδους ή σε τόπους διαφυγής από τη συγκεκριμένη άθλια πραγματικότητα. Έχοντας αναγνωρίσει θεμελιωδώς την ανεκπλήρωση του οράματος, συνειδητοποιώντας την αδυναμία της εθνικιστικής λαχτάρας για την κυριαρχία στους πέντε ωκεανούς και τις τρεις ηπείρους, δημοφιλείς καλλιτέχνες και στοχαστές εξέφρασαν ο καθένας αυτό το αδιέξοδο με διαφορετικούς τρόπους και ρυθμίσεις⁸³.

Το ρεμπέτικο και η αηδία της επίσημης κοινωνίας πρόσφεραν καταφύγιο στους πρώτους. Ο τελευταίος αναζητά το ιδανικό και το απόλυτο μέσω της απόδρασης, της ονειροπόλησης, του σαρκασμού ή της παραφροσύνης.

Η ανακάλυψη της μεγάλης «καταραμένης» τέχνης του Πόε, του Μπωντλαίρ, του Βερλαίν, του Ρεμπώ και άλλων, της καθαρής τέχνης, του συμβολισμού, ήταν το πλησιέστερο λιμάνι σε αυτό το μακρινό ταξίδι στα «άλλα βασίλεια». Και αυτό το ταξίδι δεν έγινε από ασήμαντους χαρακτήρες της γραμματείας μας, αλλά από τις

⁸³Λουκάς Αξελός, Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση ιδεών στην Ελλάδα, Αθήνα 1984, β' έκδοση 2008, σελ 103

μεγαλύτερες προσωπικότητες της, ακόμα κι αν οι τεχνικές έκφρασης τους ήταν μερικές φορές διαφορετικές, αν όχι αντικρουόμενες. Ο Καβάφης, ο Καρυωτάκης, ο Κόντογλου, ο Άγρας, ο Λαπαθιώτης, ο Φιλύρας και ο Καββαδίας είναι απλώς μερικές από τις προσωπικότητες εκείνης της εποχής που απεικόνισαν αυτό το φαινόμενο, το οποίο ορίστηκε με ακρίβεια ως το «πνεύμα της παρακμής», μέσω της τέχνης τους. Θα ανακαλύψουμε, σε περιορισμένο βαθμό, τη «μεγάλη» μετάφραση και διανομή παρόμοιας ευρωπαϊκής και αμερικανικής λογοτεχνίας για πρώτη φορά ερευνώντας τη λογοτεχνία εκείνου του αιώνα. Η υπεροχή του λογοτεχνικού βιβλίου ήταν αναμφισβήτητη από τις αρχές του 1979. Εκατοντάδες ονόματα από τη διεθνή γραμματεία και ορισμένοι σημερινοί Έλληνες συγγραφείς είναι οικείοι στους Έλληνες αναγνώστες. Πολλές νέες εκδόσεις έχουν προστεθεί σε αυτές που είναι ήδη διαθέσιμες. Η αφοσίωσή τους στον χώρο της λογοτεχνίας είναι το καθοριστικό τους χαρακτηριστικό, το οποίο περιστασιακά συμπλέκεται με έναν πολιτικό και πολιτισμικό λόγο που συμβαδίζει με μια στάση άρνησης και αμφισβήτησης του τι είναι αποδεκτό ως συμβατικό. Γνωστότερα από αυτά τα εκδοτικά είναι η «Υποδομή» (1977), το «Πλέθρον» (1977), το «Τεκμήριο» (1977), η «Ανδρομέδα» (1977), τα «Γράμματα» (1978), η «Εκδοτική Ομάδα» (1978), ο «Αγώνας» (1978), η «Γνώση» (1978), ο «Φιλιπότης» (1978), ο «Ακρίτας» (1978), ο «Δόμος» (1978), ο «Ψυχογιός» (1978), η «Άγρα» (1979), η «Νεφέλη» (1979), το «Τφιλον» (1979), οι εκδόσεις «Μπαρμπουνάκη» (1979), ο «Αιγόκερως» (1979), η «Ιθάκη» (1979), η «Εκδοτική Εταιρία Αίολος» (1980), ο «Παρατηρητής» (1980), η «Θεωρία» (1981), η «Οδός Πανός - Εκδόσεις "Σιγαρέτα"» (1981), κ.ά.

Στο ίδιο περίπου διάστημα εμφανίζεται ένας αξιόλογος αριθμός νέων περιοδικών, ενδεικτικός των διαφοροποιήσεων που συντελούνταν στον χώρο της κίνησης των ιδεών. Τα περιοδικά αυτά αποτέλεσαν την αρχή μια μεγάλης ακολουθίας Χαρακτηριστικότερα, για διαφορετικούς λόγους το καθένα, είναι το «Δέντρο», ο «Αγώνας», η «Λέξη», τα «Τετράδια», τα «Γράμματα και Τέχνες», η «Ρήξη», οι «Αντιθέσεις», η «Σκούπα», ο «Προοδευτικός Κινηματογράφος», η «Βαβέλ», κ.ά. Ο ρόλος αυτών των περιοδικών είναι δύσκολο να αποτιμηθεί ακόμα. Βασικό τους στοιχείο είναι ότι αποτελούν προϊόντα ιδεολογικής, πολιτικής και πολιτιστικής κατάταξης και απόπειρες δοσίματος με πιο συστηματικούς όρους της υποκειμενικής εμπειρίας. Αναμφίβολα, στις περισσότερες περιπτώσεις εκφράζουν μιαν αισθητική αναβάθμιση που στα περισσότερα όμως (ιδιαίτερα στα λογοτεχνικά) είναι το

αποτέλεσμα της ιδεολογικής και πολιτικής ένδειας που τα μαστίζει, του άτολμου και συντηρητικού χαρακτήρα τους. Οι εκδόσεις του «Οδυσσέα» έχουν έντονη παρουσία στις περιοχές της ξένης λογοτεχνίας, που επικεντρώνονται πρωτίστως σε αυτόν τον τομέα, ενώ η παρουσία του «Κέδρου» είναι ακόμη άσβεστη και ανεβαίνει η «Εστία» στο χώρο του ελληνικού βιβλίου. Οι εκδόσεις "Εγνατία-Τραμ", "Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος", "Κίμενα" και "Διογένης" είναι επίσης πρωτίστως εστιασμένες στον λογοτεχνικό χώρο, με ποικίλες παραλλαγές, ενώ σημαντική θέση στη συνολική τους βιβλιοπαραγωγή έχουν πλέον και άλλοι εκδοτικοί οίκοι. που ενισχύουν τις παλιές λογοτεχνικές τους σειρές ή ανοίγουν νέες. Αν εξαιρέσουμε δύο ή τρεις εκδότες, όπως η «Διεθνής Βιβλιοθήκη», οι εκδόσεις «Ράππα», οι εκδόσεις «Βύρων» κ.λπ., που δεν φαίνεται να έχουν δείξει κάθε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για αυτές τις ανακατατάξεις, το λογοτεχνικό βιβλίο αποκτά σημαντική θέση όχι μόνο στους προαναφερθέντες εκδοτικούς οίκους, αλλά και σε εκείνους όπου το πολιτικό και κοινωνικό βιβλίο ήταν το κυρίαρχο σημείο. Αυτή η διάκριση είναι εμφανής σε άλλες εκδοτικές μονάδες όπως ο «Καστανιώτης», «Αστέρι», «Πλειάδα», «Εκδόσεις των Φίλων» ή «Δωδώνη» καθώς και «Κάλβο» και «Στοχαστή». Ας μην πιστεύουμε ότι το «συμβατικό» πολιτικό βιβλίο έχει εξαφανιστεί. Επειδή εξακολουθεί να διατηρεί μια σημαντική θέση στα πάρτι περιβάλλοντα, αν και όχι τόσο όσο κάποτε.

Στο υπόλοιπο πεδίο, η πτώση του είναι αναμφισβήτητα σημαντική, αλλά εν μέρει μετριάζεται από την αυξανόμενη κίνηση των έργων που ασχολούνται με το γυναικείο ζήτημα και άλλους τομείς της κοινωνικής κριτικής. Επιπλέον, δεν πρέπει να παραβλέψουμε την αυξανόμενη διανομή βιβλίων και περιοδικών που ασχολούνται με το γυναικείο ζήτημα. Αυτός ο τομέας εκπροσωπήθηκε καλύτερα με την εμφάνιση των εκδόσεων «Πύλη» και την ίδρυση του «Γυναικείου Εκδοτικού Ομίλου», που κυκλοφόρησε. Ας σταθούμε λίγο στο σημείο αυτό, που είναι αρκετά ενδεικτικό για την ουσιαστική ανάγνωση των διαμορφωνόμενων ανακατατάξεων. Στα τέλη του 1979 κυκλοφορούσαν γύρω στα 20 ελληνικά βιβλία που αναφέρονταν στο γυναικείο ζήτημα και από τα οποία τα 15 τουλάχιστον πρωτοκυκλοφόρησαν στο διάστημα 1975-79. Ακόμα πιο σημαντική πρόοδος είχε συντελεστεί στον χώρο των μεταφράσεων όπου κυκλοφορούσαν τρεις περίπου δεκάδες βιβλίων, ορισμένα από τα οποία ήταν ήδη πασίγνωστα στο εξωτερικό. Για πρώτη φορά το ελληνικό αναγνωστικό κοινό και των δύο φύλων ήρθε σε επαφή με σημαίνοντες εκπροσώπους του άλλου φύλου γνωρίζοντας από πρώτο χέρι τις απόψεις του. Δεν είναι πια μόνον η

Σιμόν ντε Μπωβουάρ, η Κλάρα Τσέκιν και η Αλεξάνδρα Κολοντάι, αλλά και η ΜύρναΓουντ, η ΑννΚεντ, η ΤζουλιέτΜίτσελ, η Ελέιν Μόργκαν, η ΚλωντίνΜπρογιέλ, η Ναταλία Μπαράσκαγια, η ΡοσσάναΡοσσάντα, η ΣύλαΡόουμποθαμ, η ΈβελυνΡηντ, η Κάρλα Ραβαγιόλι, η ΑννύΛεκλέρ, η ΑγκνέςΧέλερ και πλήθος άλλες που συνθέτουν την νέα κατάσταση.⁸⁴

---

⁸⁴Ελένη Βαρίκα, Η Εξέγερση των κυριών, η γέννηση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907, Αθήνα 2011, σελ 230

1.1.Το Μέλλον του βιβλίου στην Ελλάδα

Κάνοντας έναν απλό απολογισμό από το 2010 (έτος που ξέσπασε η οικονομική κρίση στην Ελλάδα) έως σήμερα, διαπιστώνει κάποιος ότι αρκετοί μεγάλοι εκδοτικοί οίκοι έκλεισαν τις επιχειρήσεις τους λόγω πρωτίστως οικονομικής δυσχέρειας και ο,τι αυτό συνεπάγεται, ανυπαρξία ρευστότητας, αδυναμία τραπεζικής υποστήριξης, capitalcontrols, ενώ ένας ακόμη λόγος είναι η ανάδυση ενός νέου αναγνωστικού κοινού, το οποίο διαβάσει και ενημερώνεται μπροστά στον ηλεκτρονικό υπολογιστή. Η ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας κυρίως τις τελευταίες δεκαετίες τείνει να αντικαταστήσει το παραδοσιακό βιβλίο με το ηλεκτρονικό, με αποτέλεσμα να μπορούμε να διαβάζουμε ολόκληρα βιβλία μέσα από την οθόνη του υπολογιστή μας ακούραστα και ανέξοδα. Αξίζει να σημειώσουμε και έναν τρίτο λόγο της κρίσης του παραδοσιακού βιβλίου και αυτός είναι η επιβολή των τιμών από την πλευρά των μεγάλων βιβλιοπωλείων, δικαίωμα που απέκτησαν μετά την άρση της Ενιαίας Τιμής Βιβλίου. Αυτό χώρισε τα μικροσκοπικά βιβλιοπωλεία, τα οποία δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν τον ισχυρό ανταγωνισμό τιμών που επέβαλαν αυτά τα γιγάντια κεντρικά βιβλιοπωλεία. Η δυσμενής εικόνα που παρατηρείται στον κλάδο του βιβλίου είναι συνεπής με αυτή που παρατηρείται σε άλλους τομείς της ελληνικής οικονομίας. Συχνά σημειώνουμε ότι οι επιχειρήσεις Παπασωτηρίου και Ελευθερουδάκη⁸⁵ αναγκάστηκαν να κλείσουν γιατί δεν ξεπλήρωσαν τα χρέη τους σε τράπεζες και προμηθευτές. Τα σημάδια για τα επόμενα χρόνια είναι ζοφερά, αφού ένας κλάδος με λιγότερα σημεία πώλησης αναπόφευκτα θα είχε λιγότερες πωλήσεις. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι ο αριθμός των τίτλων που εκδόθηκαν έχει μειωθεί σημαντικά, με εξαίρεση μερικές εκδόσεις που έχουν αποδειχθεί σταθερή τα τελευταία χρόνια της κρίσης, λόγω της ικανότητάς τους να διαχειρίζονται τους εσωτερικούς και εξωτερικούς κινδύνους τους. Για τα επόμενα χρόνια οι ενδείξεις είναι μάλλον δυσοίωνες, αφού ο κλάδος έχοντας λιγότερα σημεία πώλησης θα έχει κατ'επέκταση λιγότερες πωλήσεις. Να σημειωθεί επίσης ότι και ο αριθμός των εκδιδόμενων τίτλων έχει πέσει αρκετά, με εξαίρεση κάποιων εκδόσεων που εμφανίζουν μια σταθερότητα τα τελευταία χρόνια της κρίσης και αυτό γιατί μπόρεσαν να ρυθμίσουν τα εσωτερικά και εξωτερικά τους ανοίγματα. Τα μεγάλα χρέη είναι χωρίς αμφιβολία εκείνα που θέτουν σε κίνδυνο τη βιωσιμότητα των

⁸⁵Κ.Π.Στάικος/Τ.Ε.Σκλαβενίτης, Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999), Αθήνα 2000

εκδοτικών οίκων. Όσο για το ηλεκτρονικό βιβλίο, κερδίζει αργά αλλά σταθερά αναγνώστες χωρίς όμως να αποτελεί ουσιαστικό κίνδυνο για το έντυπο βιβλίο και αυτό γιατί χρησιμοποιείται στην Ελλάδα κυρίως στα πανεπιστήμια με τη μορφή συγγραμμάτων, σε σχολικά εγχειρίδια κ.α.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Φτάνοντας στο τέλος της εργασίας αυτής θα μπορούσαμε να κάνουμε έναν απολογισμό για την εικόνα που παρουσιάζει η πορεία του βιβλίου στην Ελλάδα γενικότερα, αλλά και η πορεία των ελληνικών εκδόσεων ειδικότερα. Ξεκινώντας λοιπόν από την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους (1830) με τα πρώτα δειλά δείγματα εμφάνισης του βιβλίου και της ανάγνωσής του, συμπεραίνουμε ότι το ελληνικό βιβλίο δεν νοείται χωρίς το ελληνικό κράτος. Μαζί και τα δύο πορεύονται πλάι - πλάι και γίνονται αποδέκτες των ιστορικών γεγονότων καθώς και των κοινωνικών αλλαγών που υφίσταντο κάθε φορά η ελληνική κοινωνία. Αυτή η «ανάγκη» ανάγνωσής του βιβλίου είχε ως αποτέλεσμα να τυπώνονται ολοένα και περισσότερα βιβλία και να εισερχόμαστε με τον τρόπο αυτό στον κόσμο των εκδόσεων. Συναντούμε για πρώτη φορά τις έννοιες εκδότης και εκδοτική επιχείρηση καθώς πριν γνωρίζαμε μόνο τον όρο βιβλιοπωλείο και βιβλιοπώλης. Ο κόσμος των εκδόσεων δημιούργησε τη δική του ιστορία και έδωσε την ευκαιρία σε πλήθος λογίων και διανοούμενων συγγραφέων να παρουσιάσουν τα έργα τους και να προσφέρουν στο αναγνωστικό κοινό τις γνώσεις τους. Φυσικά όπως σε κάθε τι καινούριο που εμφανίζεται, υπήρχαν δυσκολίες, συγκρούσεις και επικρίσεις. Ο χώρος των εκδόσεων είχε και τα τρία, αλλά κατάφερε για πολλά χρόνια να επιβιώσει και να ακμάσει μέχρι την κρίση που υπέστη το βιβλίο τη δεκαετία του 30'. Τη δεκαετία αυτή τα βιβλία και οι αντίστοιχες εκδόσεις τους δοκιμάστηκαν από την εμφάνιση του περιοδικού τύπου, και όχι μόνο. Η ελληνική οικονομία περνούσε τη δική της θύελλα με αποτέλεσμα να πέσουν κατακόρυφα οι πωλήσεις των βιβλίων, οι εκδότες να χρωστούν σε δάνεια και προμηθευτές και το βιβλίο πια θεωρήθηκε ως είδος «πολυτελείας». Τα επόμενα χρόνια τα πράγματα στις εκδόσεις καλυτερεύουν και το βιβλίο, πάντα μέσω των εκδόσεων, γίνεται φορέας πολιτικών πεποιθήσεων και εκφραστής κοινωνικών ανισοτήτων. Σήμερα, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η οικονομική κρίση της χώρας μας, καθώς και η εμφάνιση ενός αναγνωστικού κοινού που ενημερώνεται και διαβάζει μέσω υπολογιστή, σε συνδυασμό με την άνοδο της τεχνολογίας, κάνουν πολλούς να μιλούν για τον «εκμηδενισμό» του βιβλίου.

παραδοσιακή μορφή, επηρεάζοντας φυσικά τους εκδοτικούς οίκους της εποχής μας. Παρ'όλα αυτά όμως, θέλω να πιστεύω ότι όσο υπάρχουν άνθρωποι που αγαπούν την αίσθηση του βιβλίου στα χέρια τους και το ξεφύλλισμα του, θα συνεχιστεί και η παραγωγή του.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΠΗΓΕΣ

- Λευκοπαρίδης Ξενοφώντας, Π.Σ.Δέλτα, Αλληλογραφία, Αθήνα 1997

B. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Beaton Roderick, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία*, Αθήνα 1996
- Vittì Mario, *Η γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα 1975
- Αξελός Λουκάς, *Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση ιδεών στην Ελλάδα*, Αθήνα 1984, β' έκδοση 2008
- Βαρίκα Ελένη, *Η Εξέγερση των κυριών, η γέννηση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833- 1907*, Αθήνα 2011
- Δρούλια Λουκία, *Η ιστορία του ελληνικού βιβλίου. Προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας. Βιβλιογραφία των ελληνικών εργασιών*, Αθήνα 2001
- ΕΚΕΒΙ, *Εκδοτικές δραστηριότητες, 1900-1940. Ιστορία των εκδοτικών οίκων στην Ελλάδα*, Αθήνα 1998
- *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.16, Από κρίση σε κρίση: Οικονομία και δικτατορία, 1967-1974*, Αθήνα 2000
- *Ιστορία του ελληνικού Έθνους, τομ. Ι4*, Αθήνα 1977
- Καγιαλής Τάκης, *Η επιθυμία για το μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διάνοησης στην Ελλάδα του 1930*, Αθήνα 2007
- Καζάκος Πάνος, *Ελληνική οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη*, « *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τομ. Ι6*, Αθήνα 2000
- Καλογιάννης Γ.Χ., *Ο Νουμάς και η εποχή του (1930-1931). Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, Αθήνα 1984
- Καραηλίας Γιώργος, *Ο εκδοτικός χώρος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Η περίπτωση του εκδοτικού οίκου Κώστα Γκοβόστη*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αθήνα 1999

- Καρακατσούλη Άννα, *Στη χώρα των βιβλίων: η εκδοτική ιστορία του Βιβλιοπωλείου της Εστίας, 1885-2010*, Αθήνα 2011
- Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, Αθήνα 1973
- Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι, Αθήνα 2007
- ΜαθιόπουλοΓιώργος, *Ανθολόγιο ελληνικής τυπογραφίας. Συνοπτική ιστορία της τέχνης του έντυπου ελληνικού βιβλίου από τον 15^ο ως τον 20^ο αιώνα*, Ηράκλειο 2009
- Μαρωνίτη Νίκη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα, 1880-1910*, Αθήνα 2009
- Μπάνου Χριστίνα, *Διαχρονικά γνωρίσματα της εκδοτικής βιομηχανίας στον δυτικό πολιτισμό*, Αθήνα 2008
- Νικολαΐδου Εμμανουέλλα, *Βιβλιοπωλείο Ελευθερουδάκη: άνθρωποι, βιβλία, μια ιστορία*, Αθήνα 2005
- Ντουνιά Χριστίνα, *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1996
- Παπαγεωργίου Γεωργία, Μητσοτάκη Κλαίρη, *Κείμενα 1969-1989: μια στιγμή στην τυπογραφία*, Αθήνα 2003
- Σούροβα Τατιάνα, *Η ζώσα κληρονομιά Μαρασλή, από το ένθετο "Επτά Ημέρες" με τίτλο Η Οδησός των Ελλήνων*, Η Καθημερινή
- Στάικος, Κ.Π/ Σκλαβενίτης.Τ.Ε, *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999)*, Αθήνα 2000
- Σωτηροπούλου Μαριάννα, *Το πολιτικό βιβλίο στη διάρκεια της Δικτατορίας*, Αθήνα 1997
- *Το χρονικό του Κέδρου: 1954-2004*, Συλλογικό έργο, επιμέλεια ΜακρυνικόλαΝιννέτα, Αθήνα 2004
- Τωμαδάκης Βασίλειος, *«Νεοελληνική Βιβλιογραφία: Τα περιοδικά Τέχνη και Διόνυσος»*, Αθήνα 1980
- Φραγκουδάκη Άννα, *Η Γλώσσα και το Έθνος 1880-1980*, Αθήνα 2001
- Χατζιώτης Κώστας, *Βιβλιοπωλεία και εκδοτικοί οίκοι στην Αθήνα*, Αθήνα 2000

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Συζητήσαμε τη δημιουργία και την ανάπτυξη των εκδόσεων στην Ελλάδα κατά τον εικοστό αιώνα σε αυτό το δοκίμιο. Ωστόσο, μερικές δεκαετίες πριν, η κατασκευή του βιβλίου είχε ξεκινήσει στη χώρα και είχαν εμφανιστεί τα πρώτα παραπαίοντα βήματα της έκδοσης. Αμέσως μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους το 1830, το βιβλίο και, γενικά, ο χώρος που συνδέεται με αυτό αρχίζει να ευδοκιμεί, φθάνοντας στα ύψη στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα πριν παρακμάσει μέχρι τότε στο ευρύ πλαίσιο της δεκαετίας του 1930. οικονομική κρίση. Ωστόσο, μέχρι το 1940, υπήρξε μεγάλη έκδοση βιβλίων και η ίδρυση ορισμένων εκδοτικών εταιρειών. Μεγάλες εκδοτικές προσπάθειες δοκιμάζονται, με αναγνώριση και καταδίκη. Στη δεκαετία του 1950, η χώρα προσπαθεί να επιστρέψει στην κανονική ζωή μετά τον πόλεμο, και υπάρχουν νέες εκδοτικές προσπάθειες. Ωστόσο, το πραξικόπημα και η δικτατορία των Συνταγματαρχών επιστρέφουν τη χώρα στο σκοτάδι και η λογοκρισία κυριαρχεί, εμποδίζοντας κανέναν να εκφραστεί. Η έκδοση σταματά και οι προσπάθειες δημοσίευσης συνεχίζονται μόνο όταν τελειώσει το πραξικόπημα. Μετά το 1978, κυκλοφόρησαν εκατοντάδες βιβλία, κυρίως επιστημονικά, και ο αριθμός των εκδόσεων αυξήθηκε με τα χρόνια σε σημείο που, με την οικονομική κρίση του 2010, τα πράγματα δεν φαίνονται καλά για τη μοίρα του βιβλίου και των εκδόσεων.